

ՀԱՅԻՆ ԵՌԵՎԱՆ

1149

891.99

С-96 Температура Ч.

ILP func up & w/

52 lip 1:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

891.99

G - 96

ՀԱՅԵՐԱՆԱՍՐԱԶ

ԼԱԶԱՐԱՆ ԵՐԵՎԱՆ

Զօն տարաբախտ վազգէնի յիշատակին,
Մահուան Ա. տարելիցին առթիւ,
Իր բարեկամներուն կողմէ:

Փ Ա Ր Ի Ձ

1942

434

ՀՀՀՀՀ

1749

A T 18796

Imp. Araxes - 46, Rue Richer, Paris.

ՎԱՁԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ)

Վազգէնը, բուն անունով Օննիկ, ծնած է Ռոստոսթօ 1903 Փետրուար 9ին: Իր բնականիքը քաղաքին ամէնէն հարուստներէն մէկը եղած է: Հայրը՝ Գրիգոր, երկա-րահասակ ու աղնուական դիմերով օժտուած, հեղինա-կաւոր դէմք մը եղած է քաղաքին մէջ: Անդամ եղած է պետական Քաղաքապետական Խորհուրդի (Մէմլիսը Ի-տարէ): Իր բնականիքին մէջ՝ դաւակնելու հանդէպ ե-ղած է խստամբեր, սակայն մայրը՝ Ներինէ, լրացուցած է հօրը դուրդուրանքին պակասը իր դաւակնելուն հան-դէպ: Վազգէն ունեցած է մէկ եղբայր եւ մէկ քոյր, ո-րոնց անդրանիկը եղած է ինքը: Իր երեք հօրեղբայրե-րէն երկուքը, ինչպէս նաեւ մօրեղբայրը եղած են փա-տարան: Հայրը եւս փառաբանութեան հետեւած է, բայց կեանքին մէջ չէ կիրարկած դայն, եւ դրադած է միայն իր հօգերու մշակութեան հսկողութեամբ:

Տեղահանութեան ընթացքին Վազգէն կը կորսնցնէ իր ծնողքը, ինչպէս նաեւ եղբայրն ու քոյրը, ու ինք կ'ապաստանի Հալէպ, ուր իր այդ դեռատի հասակին խի կը սկսի ենթարկուիլ կեանքի դաժան լուծին, մի-նակ ու անփորձ: Տարապարհակ դանադան աշխատանք-ներով իր դոյութիւնը կը քաշկուռէ մինչեւ գինադադար եւ կը վերադառնայ Պոլիս:

Նոյն միջոցին Արմաշի վանքին մէջ տճապարանքով կազմակերպուած երկրադործական վարժարանը կը մտնէ 1919ին: Սակայն, քէմալական շարժման պատճա-ռով, վարժարանը կը փոխադրուի Պոլիս 1920ին, ու յե-տոյ Հայաստան: Նոյն վարժարանին աշակերտները, ո-

րոնց մէջ նաեւ Վաղզնէր, Պաթում հաղիւ հասած, կը սկսին հայկեթուրք կռիւները: Այս պատերազմական կացութեան պատճառով, երկրապորձական վարժարանը նոր Պայաղիա կը հաստատուի: Հայաստանի պարտութեան եւ ոչ ժխմի փոփոխութեան հետեւանքով, տղաքը կը վերադառնան Պոլիս 1921ին:

Վաղզնէ երկար չի մնար հոն եւ ի վերջոյ, ուրիշ շատերու հետ կը դադթէ Ֆրանսա, ու Մարսէյլ կը հասնի 1921 Նոյեմբերին: Անկէ կ'անցնի Փարիզ, Ռընոյի գործարանը կը մտնէ 1923 Յունուար 19ին, ուր կ'աշխատի, իբր հասարակ բանուոր, մինչեւ նոյն տարուան Սեպտեմբեր 23ը: Այդ աշխատանքի արդիւնքէն իր կատարած խնայողութեամբ՝ 1923 Հոկտեմբեր 1ին կը մտնէ Վալասորի (Մարսէյլի չրջան) երկրապորձական վարժարանը, զոր կ'աւարտէ 1926 Յուլիս 30ին: Բայց այդ երեք տարուան դպրոցական չրջանին, ամառնային արձակուրդներու ընթացքին, իր մէկ դասընկերոջ հետ կու դայ Փարիզ, — տարի մըն ալ կրընսպլը — աշխատելու գործարաններու մէջ ու մեծ գրկանքներով փոքրիկ խնայողութիւն մը կը կատարէ, յաջորդ տարուան դպրոցական թոշակը վճարելու համար: Ու այսպէս, անկարելի գրկանքներով, ոչ միայն իրենց թոշակը կը հայթայթեն երկու ընկերները, այլ նաեւ Յունաստանէն եկող իրենց մէկ ընկերոջ դպրոցական երեք տարուան ծախքերը կը հոգան: Վալասորը աւարտելէ վերջ, յաջորդ տարին կ'երթայ Մամիրոլի Պաթնաաղնատեան Գրանտ. Աղլ. Վարժարանը, ուրկէ եւս վրկայական մը կը ստանայ 1927 Հոկտեմբերին: Անկէ յետոյ կը վերադառնայ Փարիզ, ուր կ'արձանագրուի Սոր-

պոնի Ընկերային Բարձրագոյն Ուսմանց Վարժարանը, ուր կը յաճախէ 1927 Հոկտ. 25էն մինչեւ 1930 Յունուար 25:

Այդ միջոցին, օրական քանի մը ժամուան փոքրիկ աշխատանք մը կը զտնէ դրասենեակի մը մէջ, միեւնոյն ատեն շարունակելով իր ուսանողութիւնը: Այսու հանդերձ, ի վերջոյ կը ստիպուի ընդհատել իր ուսանողական շրջանը, եւ նիւթական դժուարին պայմաններէն մղուած, նըմուր կ'երթայ 1933 Հոկտեմբերին, տեղւոյն Փրանսական բարձրագոյն գիշերօթիկ վարժարանին մէջ հսկողի պաշտօն ստանձնելով: 1935 Սեպտեմբերին կը փախադրուի Ռուէն, իր նախկին վարժարանի տնօրէնին հետ, նոյն պաշտօնով: Սակայն հոն ալ լեւ հասարակ հսկող մը չմնաց ան, ալ եղաւ տնօրէնութեան ընդհ. քարտուղարը, ստանձնելով դպրոցին նիւթական մատակարարութեան ու ներքին բարոյական հսկողութեան ընդհանուր հոգը: Պատերազմի սկզբնաւորութեան, դպրոցը իր գիշերօթիկ աշակերտներով կը փոխադրուի Սէնթ-Օպէն-էփինէ, մինչեւ 1940 Յունիս 8ը, երբ, պատերազմական դէպքերուն հետեւանքով, դպրոցը կը փակուի եւ Վաղգէն, ծնողքներէն հետո մնացած աշակերտներով, դժուարին եւ վտանգաւոր ճամբորդութենէ մը յետոյ, կը հասնի Լոռիէրէթ (Ֆինիսթէր): Տղաքները իրենց ծնողքներուն եւ պարազաններուն ղրկելէ եւ անոնց հանդէպ իր բարոյական պարտականութիւնը ամբողջովին կատարելէ վերջ, 1940 Օգոստոս 27ին կը վերադառնայ Փարիզ:

Իր այս եօթը տարուան պաշտօնավարութեան ընթացքին, իր տնօրէնին եւ փրոֆէսէօրներու բոլորին ալ

ոչ միայն համակրութիւնը, այլ նաեւ յարգանքը կը վայելէր: Այս վերջիններէն շատերը շատ մտերիմ բարեկամները եղած էին անոր:

Աքսորի չորս տարուան զրկանքն ու Փարիզի գործարանային աշխատանքը, ինչպէս նաեւ Վալապրի գիշերօթիկին ու յետոյ ուսանողական շրջանի իր անբաւարար անդառութիւնը խանգարած էին արդէն անոր առողջութիւնը: 1925ի ձմեռը ծանրօրէն հիւանդացաւ եւ էքսի հիւանդանոցը փոխադրուեցաւ: Էքսէն վերջ մասնաւոր տկարութիւն մը չունեցաւ, բացի դժուարաշնչութենէ մը որ զգալիօրէն կը նկատուէր իր վրայ, երբ երկար կը քալէր կամ սանդուխներէ կը բարձրանար: Այս տկարութիւնը, սակայն, սաստկացաւ վերջին տասը տարիներու ընթացքին: Հակառակ իրեն եղած խորհուրդներուն, որ եւ է կարեւորութիւն չէր ընծայեր անոր, կ'արհամարհէր դայն, ինչպէս մահը, այնքան երկրորդական կը նկատէր իր անձին առողջութիւնը, ընդհանուր ցաւերու եւ թշուառութեանց կարգին: Շատ կը ծխէր, ու նիքոթինին վայրկենական հաճոյքին ու մնայուն վնասին հեշտութեամբ կ'ենթարկուէր: «Աղքատին հաճոյքն է սաթիկա», կ'ըսէր ան: Վերջին անգամ, անկողին իյնալէ առաջ, իր առողջութիւնը լաւ էր, ընդհանուր կերպով, բացի իր չունչի տկարութենէն, որ դեռ տաղնապի վիճակին չէր հասած սակայն: Մայիսի սկիզբները, օդերու փոփոխութեան հետեւանքով եւ փոքրիկ անողուչութեան մը պատճառով, սրբորոգրատութիւն մը դինքը կռիւփով վարակեց, որ սակայն ուղեց ոտքի վրայ անցընել: Հիւանդութիւնը սակայն յամառեցաւ, ու ի վերջոյ անկողին ձգեց զինքը, 39-40

առտիճան ջերմութեամբ: Զուգելով ինկաւ անկողին, յամառելով մինչև վերջին օրը, կարծես նախդաշով որ ալլեսս պիտի չկրնար անդամ մըն ալ ոտքի ելլել: Բւ իրապէս, աշդպէս ալ եղաւ: Իր մահը, 1941 Յունիս 2ին, այնքան վաղաժամ ու անակնկալ, ապշութեան մատենց իր բարեկամներն ու ծանօթները:

Վաղդէնին հանրային գործունէութիւնը եղաւ տենդոս ու անշահախնդիր: Հազիւ Վարսայրի դպրոցը աւարտած, նուիրուեցաւ կուսակցական գործունէութեան, Դաշնակցութեան մէջ, ուր աշխատեցաւ, պայքարեցաւ, անքուն գիշերներ անցուց ու պատասխանատու պաշտօններ վարեց: Բ. Միջազգայինի մօտ կուսակցութեան ներկայացուցիչ նշանակուած էր: Ֆրանսայի չրջանը շատ բան կէ պարտի անոր: Բնաւ չէր հանդուրժեր նուազագոյն անարդարութեան անդամ, հետեւաբար որքա՛ն նիզակ ունէր կոտրելիք թէ՛ կուսակցութեան հետ՝ դուրսը, եւ թէ՛ կուսակցութեան մէջ՝ ներսը: Իրատես էր ու ողջամիտ կեանքի երևոյթներուն հանդէպ, խորապէս կ'ըմբռնէր թէ բարոյական տեսական ըմբռնումները կեանքի մէջ կ'աշխատութաւն, թէ երազը հաւատարիմ քոյր մը չէ եղած երբեք իրականութեան հետ, բայց բաբոյականի որ եւ է շեղում, անհատին թէ հանրային մարմիններու կողմէ, եւ անարդար որ եւ է արարք գինքը կ'ընդվզեցնէին: Այս պատճառով էր որ 1932ին քաշուեցաւ Դաշնակցութենէն եւ խումբ մը քնկերներու հետ հիմը դրաւ «Մարտկոց» թերթին եւ կադմակերպութեան: Թերթին փակումէն եւ կադմակերպութեան քայքայումէն յետոյ, ան հետու մընաց հանրային գործօն կեանքէ մինչև իր մահը: Այ-

սու հանդերձ, իր արիւնը կ'նոսար, կ'ուզէր բան մը ընել, հանգիստ կեանքը զինքը աւելի եւս կը մաշեցնէր, ու կը ծրագրէր Հայաստան մեկնիլ պատերազմէն վերջ, հոն հայ ժողովուրդին ծոցին մէջ հանդարտ խղճով աշխատելու համար:

Իր դրական գործունէութիւնը եղաւ բեղմնաւոր, որովհետեւ յամառ ու անխոնջ աշխատող մըն էր, ինչպէս համբերատար ու մեծ ընթերցող մը: Անթիւ յօդուածներ ունի հրատարակած, դրական ու հանրային խնդիրներու շուրջ, օրաթերթերու եւ պարբերականներու մէջ: Աշխատակցած է Յոռաջի, Յուսաբերի, Ազդակի, օրաթերթ եւ ամսագիր Հայրենիքներուն, Դրօշակի, Մարտկոցի, Նաւասարդի, Մշակոյցի ու Մեմֆի, այս վերջինը գլխաւորաբար ինք խմբագրած է:

Իր հրատարակած գործերն են զբքի ձեւով. —

Ամրան գիշերներ, Գարնանային եւ Հին երգի կտոր մըն էր:

Հայրենիքի մէջ հրատարակուած են Սիրոյ եւ արկածի տղաքը, բանաստեղծութիւններ, Առաջին սէրը, Գորշ օրեր, Սիրոյ եւ մեղքի պարտէզը, Յայգերգը, Մահուան առագաստը եւ Դառն հացը: Ուրիշ թերթերու մէջ հետեւեալները. — Կ'աշխատինք օտար ամերու վերայ, Ամարանոց՝ այս իմա բաւական է, Մարմին մեղապարտ, Մեր գիւղաֆաղափէն յիշատակ մը, Օրերը գեղեցիկ չեն:

Անտիպ կը մնան հետեւեալ ձեռագիրները. —

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ. — Օրերուն ոստայնը (Ա. — Հնչեակներ, Բ. — Սիրոյ ժամեր, Գ. — Առաջին ծիւեր):

ԱՐՁԱԿ ԷՋԵՐ. — Երկիր յիշատակաց, խառնիխուռն,

Արծաքեայ գիշեր, Ներքին դաշտանկար, Քրոնիկոն
 Բնարական, Յիրուցան էջեր, Օրագիր:

ՎԻՊԱԿԱՆ. — Զատեն Մանկունիի սերերը, Հաշուե-
 յարդարը, Բանաստեղծն ու կիճը, Տենդեր, Ճերմակ
 Վարսենիկ, Մրին պատանուքիւն կամ Երիտասարդն ու
 ալեկոծ գարունը:

ՓՈՐՁԵՐ. — Ալեկոծ տարիներ (երկու գիրք),
 Մարդ մը որ Արարատ չունի իր հոգւոյն խորը եւ երկ-
 րային սնունդները, Թարգմանութիւն Անդրէաս Ժիտէ:

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Շաբաթ է մը ի վեր չէի տեսած զինքը, եւ թօփալեանէն
 տեղեկացայ թէ հիւանդ պառկած է: Սենեակը գացի. հոն
 չէր: Ըսին որ դրացի շքարեկամներէն մէկուն չառնը փոխ-
 դրուած է: Տեսայ զինքը, իսկապէս, Մօզեանէնց տունը: Պառ-
 կած էր, երեսները կարմրած, դժուար կը շնչէր: Գոհունա-
 կութեան թեթեւ արտայայտութիւն մը երեւցաւ նայուածքին
 մէջ: Բարեկամի կարօտն ունէր: Պատմեց հիւանդութիւնը,
 բժիշկներու կարծիքը եւ իր մեայուն ջերմութիւնը 39 եւ 40
 աստիճաններուն վրայ: Յաճախ կը հազար ու ամանի մը մէջ
 կը թքէր: Նկատելի էր որ կը յոգնէր շատ խօսելէն: Այցե-
 լութիւնս կարճ կապել ուղեցի, յաջորդ օրը կրկին երթալու
 խոստումով: Իր պնդումին վրայ մինչեւ ուշ տտեն մնացի:

Յաջորդ օրը նոյնն էր վիճակը, բայց բարոյապէս աւելի
 տկարացած: Թաղին մէջ գտնուող ֆրանսացի բժիշկը վարա-
 նութեան ցոյց տուած էր ու հիւանդանոց փոխադրելու առա-
 ջարկը ըրած: Կը սարսափէր հիւանդանոցէն: Գիւղատնտեսա-
 կան վարժարան յաճախած տան, թոքերու վրայ գործողու-
 թեան մը համար երկու ամսու չափ հիւանդանոց մնացած է
 ու չափազանց դժգոհ ըլլալով, կաղուրտումը չաւարտած,
 փախուստի դիմած: Չէր ուղեր հիւանդանոց երթալ. «գերեզ-
 ման է հիւանդանոցը», կ'ըսէր: Բժիշկ Գրիգորեանը կանչել

տաւինք: Տարակոյս չկար որ ծանր ու վատնդաւոր էր ղիճա-
կը: Օրական քանի մը շիճուկներ, գեղեր: Բժիշկներուն հրա-
հանդները կէտ առ կէտ կը գործադրէր: Շարաթ մը շարու-
նակեց իր դարմանումը Մօղեանենց տունը այս ձեւով: Բը-
ժիշկները լաւատեսութիւն ցոյց չէին տար: Ջերմութիւնը կը
յամառէր Մեալ 40ի շուրջ: Բացի ջուրէ եւ օրական քանի մը
շաքարէ որ եւ է սնունդ չէր ստանար: Հակառակ շռայլութեան
խնամքին, պարզ կ'երեւար որ արուած պայմաններու մէջ
անհնարին պիտի ըլլար իր բուժումը: Անհրաժեշտ էր ալլելու
ժամանակ չկորսնցնել եւ հիւանդանոց փոխադրել: Չկամու-
թեամբ տեղի տուաւ մեր պնդումներուն եւ հաւանեցաւ մեկ-
նիլ: Չաքրեանը յաջողեցաւ մէկ օրուան մէջ Cochis հիւան-
դանոցի մուտքի արտօնութիւնը ստանալ: Հիւանդանոցին դու-
ռը կը սպասէի, երբ Տիկ. Մօղեանի հետ քաղաքապետարանի
ինքնաշարժով եկաւ: Պատգարակով փոխադրեցին Ա. յարկը,
ընդարձակ եւ լուսաւոր սրահ մը, ուր 40ի շուրջ հիւանդներ
կային: Դրան քով թիւ 1 անկողինն էր: Առաջին տալաւորու-
թիւնս այն եղաւ որ աւելի լաւ պայմաններու մէջ կը դըտ-
նուէր հոս քան թէ տունը: Յաջորդ օրն իսկ radioէ անցուցին
եւ մինչեւ հիւանդութեան վերջնական ստուգումը որ եւ է
բացառիկ խնամք ցոյց չտուին: Անկարող էր միշտ որ եւ է
սնունդ ստանալու: կը շարունակէր հաղալ եւ թքնել, ու ջեր-
մութիւնը որ եւ է անկման նշաններ ցոյց չէր տար: Այցե-
լութեան պահերուն իր անկողնէն վերցուած կ'ըլլար ջերմու-
թեան նշանատախտակը ու հիւանդապահուհիները մեծ բան
մը չէին գիտեր իր վիճակի մասին: Յայտնի էր որ ամէն օր
անհամբերութեամբ կը սպասէր մեր այցելութեան: Առանձ-
նութենէ կը վախնար: Սկզբնական շրջանին առատութեամբ,
օրական 3-4 լիտր կիտրոնաջուր կը խմէր: վերջերը բժիշկնե-
րը արդիւնցին: Երբեմն ջերմութեան անկումներ կը պատա-
հէր, բայց ոչ երկար տանի համար: Բժշկուհիի մը յանձնը-
նում էր իր խնամքը: Շատ դոչ կ'երեւար անոր խնամքէն, ինչ
պէս նաեւ հիւանդապահուհիներէն մէկէն, որ զգայուն հոգիի
տէր ըլլալով, չէր բթացուցած իր մէջ զգայնութիւնը, ար-
հեստին անխուսափելի ազդեցութեամբ, ինչպէս կը պատահի

շատերուն համար: Օր մը, ծանր տաղանալի նշաններ ցոյց տուաւ: Առհասարակ գիշերները չէր կրնար քնանալ, բայց այդ օրը ծայրայեղ յոգնածութիւն մը եւ ոյժերու կորուստ մը ցոյց տուած էր: Նոյն օրը, հսկողութենէ խուսափելով, քանի մը վայրկեանի համար կրցայ զինքը կրկին տեսնել երեկոյեան դէմ: «Յայտնի է որ այլեւս պիտի չգիմանամ», ըսաւ: Կատաղի ընդդիմութիւն մը ցոյց տուած էր մինչ այդ հիւանդութեան դէմ եւ իր հոգեկան բոլոր ուժերով մարտաւած: Բայց այդ օրը յուսահատութիւնը ինկած էր հոգիին մէջ: Հիւանդութեան ծանր օրերուն իսկ շարունակեց հետաքրքրուիլ միշտ իր բարեկամներու անձնական վիճակով եւ հայ հանրային կեանքով, շարունակեց քննել ու գիտել իր շրջապատը, քովի հիւանդներուն կացութիւնը: Իրեն դրացի անկողնին մէջ պառկած էր լեհ-հրեայ երիտասարդ մը, որ թուրքախաչն նոր վարակուած էր: Համակրութեամբ կը խօսէր անոր մասին:

Ամէն օր այցելողներ կային իրեն. Տէր եւ Տիկ. Մօզեան, Ա. Զաքրեան, Բ. Թփալեան, Տէր եւ Տիկ. Զարոյեանյաճախ կու գային: Եկած են նաեւ Ա. Զօպանեան, Շ. Միսաքեան, Մկրտիչ Պարսամեան, Մ. Սարեան, Ռ. Զարգարեան, Գ. Ճիզմէճեան:

Հակառակ անոր որ հիւանդանոցի պաշտօնէութիւնը ճշգրիտ որ եւ է տեղեկութիւն տալէ կը խուսափէր, այլ «վիճակը ծանր է» ըսելով կը դռհանար, հիւանդանոց մտնելէն ամիս մը յետոյ, Մայիսի վերջերը, այլեւս պարզուեցաւ որ բժիշկները կորսնցուցած էին որ եւ է յոյս դարմանումի: Վերցուցին ուտելիքի եւ ըմպելիքի արդելքները եւ ձեւական դարմանումներով սկսան դռհանալ: Գիտակցութիւնը միշտ, մինչեւ վերջին վայրկեանը պահող Շուշանեանը զգացած էր այս պարագան, բայց չէր ուղեր մեզի հասկցնել, կը շարունակէր վերաբերուիլ այցելուներու հետ ըստ նախնոյն: Անգամ մը, այցելուներէն մին, կէս կատակով՝ «բնաւ հիւանդի երեւոյթ չունին» ըսաւ. «Այո, պատասխանեց, դադարէս վրայ ալ դէմքս ու ձեռքերս այսպէս կարմիր պիտի ըլլան»: Օր մը, անոնցմէ մէկ քանիէն խնդրեց հինգ վայրկեան կանուխ մեկնիլ ու պահեց զիս իր մօտ: «Թուղթի մը վրայ գրէ՛, ըսաւ,

ինչ «ընդամենը»։ Կատակը կ'ընէր։ Կատակել փորձեցի, բայց իր պնդումներուն վրայ գրեցի իր թելադրածը նոյնութեամբ։

Չորս օր յետոյ չկար այլեւս Շուշանեանը։ Յունիս Չի աւտուէն, ժամը 11ին, երբ կը փորձէի, ուրիշ ատեններու պէս, այցելութեան ժամէն դուրս, տեսնել զինքը, գրասենեակէն հարցով փորձեցին զիս ու թոյլ տուաւ թիւն տալու համար հեռախօսեցին իր պառկած սրահի հսկողին։ «Աւելորդ է ձեր այցելութիւնը», ըսաւ պաշտօնեան։ Շուշանեան, քառորդ ժամ առաջ, 10.45ին մեռած էր։

...

Յուշարկաւորութեան արարողութիւնը կատարուեցաւ Փարիզի Հայոց եկեղեցիին մէջ, 5 Յունիս² 1941, Հինգշաբթի ժամը 2ին, որքան պարզ, նոյնքան վեհ ու խորհրդաւոր։ Ներկայ էին փարիզահայ բազմաթիւ գրողներ ու մտաւորականներ.— Պ. Պ. Ա. Զօպանեան, Շ. Միսաքեան, Մկրտիչ Պարսամեան, Բ. Թօփալեան, Զ. Գաղաղեան, Լ. Մեսրոպ, Լ. Մօզեան, Լ. Չորմիսեան, Պ. Զարոյեան, Կ. Ուշաքլեան, Ա. Անտոնեան, Ա. Զաքըրեան, Հ. Զարգարեան, Ռ. Զարգարեան, Ն. Պէշիկթաշլեան, Ն. Սարաֆեան, Մ. Երիցանց, Մ. Քէպապճեան, Հ.-Ա. Քիպարեան, Գ. Ճիզմէճեան, Մ. Գոյումճեան, Տ. Բաղդասարեան, Գ. Սարգիսպէկեան, Գ. Յովհաննէսեան, Ա. Բաբերդեան, Կ. Խուպիկեան, Ա. Գնդունի, Հիսայեան, Գ. Փափաղեան, Գ. Զաքըրեան, Խապրիկեան, Զ. Փափաղեան, Տիկ. Իսահակեան, Օրբ. Առաքելեան, Ս. Յակոբեան եւ ուրիշներ։

Եկեղեցիին մէջ, դադաղին վրայ դամբանականներ խօսեցան Պ. Պ. Ա. Զօպանեան եւ Լեւոն Չորմիսեան։ Ծաղկեպսակ զրկած էին Վ. Շուշանեանի բարեկամները, նախկին Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ, Հայ Գրողներու Ընկերակցութիւնը եւ ուրիշ անհատներ։

Ոգւարացալին մարմինը ամփոփուեցաւ Bagneuxի փարիզեան գերեզմանատան մէջ։

Ա. ՄԱՍ

ԷԶԵՐ ՇՈՒՇԱՆՆԱՆԷՆ

ՎԱՍՆ ՈՍԿԵՐԱՅ ՄՕՐՍ

ու

ԲԱՆԻՆ ՅԱՒԵՐԺԱԿԱՆ

— Ձմռանալ քէ մինակ եմ ու *սնոնք* օտար են ինձ ու ցմահ օտար պիտի մնամ :

— Ըլլալ գուարք, քեքեւ, ոչ մէկ գնով ապաւինիլ *գիւրաթեան* ու չիզել լուրբիւնը :

— Վերապահութիւնը ընդհանուր օրէնքի վերածել :

— Անմիջապէս որ կարելի ըլլայ՝ ընդգրկել ողջամիտ ապրելու եղանակ մը ու լրջօրէն հոգ տանիլ առողջութեանս :

— Այլ հաշտուիլ վերստին անխուտափելիին հետ . հաշտութեամբ լսել անոր ոտնաձայնը — միշտ պատաստ ըլլալ, ամէն առաւօտ ու ամէն երեկոյ :

— Հաւասարիւմ մնալ այն երիտասարդութեան, որ իմս եղաւ :

— Վերադառնալ հայ միջավայրին :

1940, Սեպտեմբեր 5

5448

A-7
18796

ՈՒԼ Է «ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆ»Ը

Ձկայ պատուի տիտղոս մը, որ հայ կեանքը աւելի
զխրութեամբ նետէր առաջին հանդիպողին ուտերուն,
քան թէ մտաւորականի այս ցնցոտին: Հայ եկեղեցիին
քահանաներն անդամ քառասունքը աւարտելէ յետոյ մի-
այն, իրաւունք ունին իրենց հնամենի փիլոնը կրելու:
Մինչդեռ հասարակ նախակրթարան մը աւարտողն իսկ՝
քիչ մը չ'ամէնար անդամ, եթէ զինքը մտաւորական յոր-
ջորջեն:

Որո՞նք են իրապէս մտաւորականութեան գլխաւոր,
զատորոշող յատկանիշերը: Ուսումն ու զարգացումը,
հմտութիւնն ու մշակութային միւս տարրերը, տաղան-
դըն ու բնական ձիրքերը, գիտութիւնն ու փորձառու-
թիւնը, ընթերցումներն ու ասոնց ընկերացող մասնա-
յատկութիւնները կը բաւեն միթէ որեւէ անհատի մտա-
ւորական բարձր տիտղոսը տալու համար: Անտարակոյս

ուչ: Մարդ կրնայ, առանձին, պատմութեան վերաբերեալ հսկայ գրականութիւն լսիլ: Տարիներ հակիլ պատմական աշխատութիւններու վրայ ու այդ ընթերցումներէն դուրս գալ սարկեշտ ընթերցողի պոտիկ վրկայականով մը միայն: Ի՞նչ որ ճիշդ է պատմութեան համար՝ ճիշդ է նաեւ մարդկային մտքի բոլոր միւս կալուածներուն առջնութեամբ: Ո՛ր բնական գիտութիւններու յամառ ընթերցողը, ո՛ր ալ փոյխստփայութեան յարատեւ սիրողը, ո՛ր արուեստներու, գրականութեան ու մատենագրութեան սիրահարը եւ ո՛ր ալ դարգացած ու մտքով հետաքրքիր բժիշկը, ո՛ր բանասիրական մատեններու վրայ տարիներ աչքի լոյս սպառողը, ո՛ր ալ բաղմաթիւ երկիրներու քաղաքական ու տնտեսական աշխարհագրութիւնը դոյզ գիտցողը անպայման կերպով մտաւորականութեան մաս կը կադմէ:

Որովհետի որեւէ մէկը ընդունակ ըլլայ որեւէ մտաւորական դեր կատարելու՝ անհրաժեշտաբար պէտք է գոհացում տայ հետեւեալ առաջին պայմաններուն. —

Ա) Պէտք է որ ան կրողը ըլլայ իմացական բացայայտ յատկութեանց, մտքի ամէ՛ն գործունէութեան համար անհրաժեշտ եղող կարգ մը ձիրքերու, առանց որոնց ո՛ր մէկ իրական դարգացում կարելի է: Պէտք է որ իմացական բարձր աստիճանի էակ մը ըլլայ՝ կարենալ իւրացնելու եւ յետոյ՝ դարգացնելու եւ գուցէ տարածելու համար մարդկային քաղաքակրթութեան տարբերը:

Առաջին ակնարկով լսալիսեան ճշմարտութիւն մը կը թուի ասիկա: Առաջին առթիւ՝ առաջին ընթերցողն իսկ կրնայ առարկել թէ՛ առանց իմացական բացայայտ

յատկութեանց, առանց մտքի յատկանշական կարողութիւններու ո՛չ ոք կրնայ մտաւորականութեան սանդուխին աստիճանները բարձրանալ: Ու անտարակոյս դիւրին չէ անմիջապէս որոշել թէ ո՛վ իմացական բարձր աստիճանի էակ մըն է եւ ո՛վ չէ: Իմացականութիւնը մարդկային սովորական շափերով չի կշռուիր: Ու հոս է արդէն խնդրին հանդոյցը: Յամենայն դէպս խնդրին զլխաւոր հանդոյցներէն մին:

Արդարեւ իմացական կարողութիւններու տեսակը կայ: Երբ կը գործածենք իմացական բարձր աստիճանի էակ տարազը, իրողութեան մէջ, կ'ուզենք տարբերութիւն մը դնել բնատուր ընդունակութեանց միջեւ: Կ'ուզենք ճշդել թէ իմացականութիւնը մէկ չէ ո՛չ իր տարողութեամբ, ո՛չ իր էութեամբ եւ ո՛չ ալ իր զարգացման կարելիութիւններով: Անտարակոյս հարկ պիտի ըլլար անմիջապէս ճշդել թէ՝ ի՞նչ է իմացականութիւնը: Բայց բոլոր սահմանումներն ու բոլոր տարադները անկատար կերպով կը յատկանշեն երեւոյթը: Ջանանք ուրեմն երկու պարզ օրինակներով բացատրել մեր միտքը:

Մինչեւ երկրորդական վարժարանի, լիկէոնի վերջին դասարանները՝ աշակերտ մը կրնայ գիւրութեամբ խրացնել դպրոցական ծրագրին ուսողական գիտութիւններու վերաբերեալ մասը, եթէ անշուշտ բացայայտ ընդունակութիւններ ունի այդ ուղղութեամբ: Բայց նոյն աշակերտը կրնայ հոդ կանդ առնել ու չկրնալ հետեւիլ բարձր ուսողութեան: Ի՞նչ կը նշանակէ այս երեւոյթը, — հետեւալը. — Ենթակային ուսողական կարողութիւնները սահմանափակ են, որոշ բարձրու-

թեան վրայ մնալով հանդերձ: Արդարեւ մարդոց մեծ մասը այդ կէտին իսկ չի կրնար յանդիլ յաճախ: Որքան աշակերտներ սահմանուած են նախակրթութենէն անդին չանցնիլ ու որքա՞ն ուրիշներ, որ օրինակ դրահաշուի առաջին տարեքը կամ միջոցին մէջ երկրաչափութեան առաջին բաժն իսկ պիտի չբարձրեն բնաւ: Այդ լիկէոն աւարտող տղան՝ ընդունակ է իր խրացուցած ուսողութեամբ, առաջին կարգի ճարտարագէտ մը քլալ, բայց ո՛չ բնաւ ուսողական գիտութեանց դասախօս մը: Լիկէոնէն յետոյ կայ համալսարանը իր լիսանսով ու աւելի յետոյ ուսողութեան ակրէկասիոնը, որ իրաւունք կուտայ դասախօսելու լիկէոններու մէջ: Ուրեմն, առաջին ակնարկով, ուսողութեան մէջ ընդունակ տարրերու հետեւեալ դասաւորումը կը ստանանք, որ ինքնին պերճախօս է ու ցոյց կուտայ իմացականութեան աստիճանաւորում մը:

1. Անոնք, որ ընդունակ են լիկէոնը աւարտելու.
2. Անոնք, որ կրնան մինչեւ լիսանս երթալ.
3. Անոնք, որ մինչեւ ակրէկասիոն կրնան բարձրանալ: Ու ասոնց թիւը խիստ սահմանափակ է: Արդարեւ ամէն տարի այս քննութիւնը տեղի կ'ունենայ Փարիզի մէջ (բերանացին) ու կ'ընդունուին, առաւելագոյն պարտադրյալն տասնըհինգէն երեսուն հոգի միայն, ամբողջ Գրանսայի համար:

4. Ու վերջապէս անոնք, որ վեր են այս բոլոր դասաւորումներէն և որոնց համար ուսողական մտքի ճախրանքները կը թեւածեն միջոցին մէջ, հանդիպելով յաճախ փիլիսոփայութեան, բնագիտութեան ու բանաստեղծութեան: Անրի Փուանքարէներն ու Այնշթայնները:

Որքան ալ կամայական ըլլայ նման դասաւորում մը, բացորոշ կերպով ցոյց կուտայ սակայն մտքի նուիրապետութիւնը, որ կայ իմացական բարձր աստիճանի էականքուն եւ միւսներուն միջեւ:

Երկրորդ օրինակը առնենք դրականութենէն: Երկրի վրայ քիչ է թիւը այն էականներուն, որ անընդունակ են՝ ուրախութեան կամ տրամութեան ժամու, իրենց կեանքին պատմութիւնը պատմել: Թաղապետական աւելածուն անգամ, քանի մը բաժակ խմելէ յետոյ, կրնայ պատմութիւն մը պատմել, որուն հերոսը ինք է: Եթէ այդ նոյն թաղապետական աւելածուն Երկրորդական վարժարան դացած ըլլար ու հետեւաբար դոյզն չափով դրելու դիւրութիւն ձեռք ձգած ըլլար՝ կրնար դրի առնել իր պատմութիւնը: Ու կ'ունենայինք ինքնակենսադրական վէպ մը: Քիչ են միթէ ժողովրդին մէջ այն անհատները, որ դպրոց դացած չըլլալով հանդերձ, հաճելի ձեռով կը պատմեն, գործածելով նաեւ իրենց երեւակայութիւնը: Ո՛ւր է տալբերութիւնը ուրեմն ստեղծագործ գրագէտին եւ այս վերջիններուն միջեւ: Ո՞րն է այն չափանիշը, որով շատ յաճախ կը դասաւորենք դրողներն ու բանաստեղծները: Կ'ըսենք միջակ գրագէտ մըն է, երկրորդ կարգի գրող մըն է, գորեղ տաղանդ մը ունի եւ կամ թէ ազգային համնարը կ'անձնաւորէ: Որքան ալ կամայական թուի, որեւէ դրական քննադատ պիտի վարանէ՞ր միթէ ստորագրել հետեւեալ դասաւորումը:

1. Երուխան կամ Նարդոս տաղանդաւոր դրողներ են:

2. Դանիէլ Վարուժան մեր մեծագոյն բանաստեղծներէն մէկն է :

3. Նարեկացի մեր սղոյալին հանճարին հարադատ վայրկեաններէն մէկն է :

Մեր չափանիշը ուրեմն վերստին կը հանդէի, ո՛չ թէ շօշափելի, դիւրաւ բանաձեւելի, հեշտութեամբ չափի վերածուող կշիռներու վրայ, այլ ներքին յայտնութիւն մը՝ որ բացորոշ է ամէն անգամ, որ կը գտնուինք ստեղծագործական կարողութեանց բարձր արտայայտութեան մը առջեւ : Ուրեմն հոս եւս՝ աստիճանաւորում մը եւ նուիրապետութիւն մը կայ :

Հետեւաբար խնդիրը կը վերաբերի ընդոժին, ներդոյակ արժէքներու : Առանց մտքի բարձր կարողութիւններու, առանց իմացական ներուժ ընդունակութեանց, առանց ստեղծագործական որակով արժէքաւորու բնատուր ձիրքերու, կարելի չէ առաջին հանդիպած էջ մըտողին կամ բաց գլորողին մտաւորականի չէնչող պսակ մը պարզեւել :

Այժմ կը հասնինք երկրորդ պայմանին, որ նոյնքան անհրաժեշտ է որքան առաջինը :

Բ) Արդարեւ որպէսզի իմացական բարձր յատկութիւններով օժտուած անհատ մը՝ կարենայ մտաւորական դեր մը կատարել, պէտք է որ իր այս բնական ընդունակութիւնները կադմակերպուած ձևով օգտագործէ :

Անհրաժեշտ չէ երկարօրէն կանգ առնել այս կէտին վրայ : Մեր կեանքը լի է անմշակ մտքերով, անկադմակերպ տաղանդներով, կիսով տղէտ դրադէտներով : Առաջին ընծայումը ամէն ինչ չէ, նախապայման ըլլա-

լով հանդերձ: Ի յառաջագունէ տրուած բարձր ընդունակութեանց լրիւ օգտագործումին մէջ է, որ կը յայտնուի մարդը: Որքա՛ն բարեբեր ու հարուստ հոգեր կան երկրի վրայ, որ խոսքան մնացած են: Մինչեւ որ արօրին ոսկեայ խօսիլը չթափանցէ անոնց ընդերքներուն մէջ՝ որեւէ արքայական ու առատ հունձք կարելի՞ է միթէ յուսալ: Այդպէս է նաեւ մարդկային միտքը: Ուր բարձրանալու, ընդարձակուելու, ողջ երկրի ու ողջ մարդկութեան հորիզոնները ընդլրկելու մնայուն ճիգն է, որ կը ղօրացնէ բնական տաղանդը:

Որքա՛ն յաճախ հայ կեանքի մէջ կը հանդիպինք մտաւորականներու, որ որոշ դիքքի հասնելէ յետոյ՝ կը մեղկանան ծուլութեան քաղմոցներու մէջ: Թերթերէ դատ ոչինչ կարդալու հնարաւորութիւն ունիմ, կ'ըսէր սուտ աղաւանքով մը, երէց մտաւորական մը: Իրողութեան մէջ անոնցմէ էր, որ կը կարծեն թէ բնատուր ձիրքերն ու որոշ համբաւ մը կը բաւեն՝ ցմահ մտաւորականի քղամիզը պահելու համար: Կան նոյնիսկ, որ երբեմն կը պարծենան իրենց տղիտութեամբ: Այս մարդիկը կը նմանին չքնաղ կիներու, որ ոչինչ կ'ընեն իրենց գեղեցկութեան քաղցր շնորհը՝ թարմ ու առօրէ պահելու համար: Ինչպէս ժառանգութիւն ունող դաւակ մը՝ կը սպառէ ի յառաջագունէ իրեն ընծայ տրուած հարստութիւն մը: Ու իր աղքատութեան ցուցադրումին մէջ, երբեմն, որոշ հպարտութիւն իսկ կը զգայ: Գրադարանի անսրբադրելի մուկերու եւ ասոնց միջեւ լուսանցք մը կայ, ուր իր դերին գիտակցութիւնը ունեցող, իր առաքելութեան արժանի ըլլալ ցանկացող մը

տաւորականը՝ կրնայ անընդհատ աճիլ ու մտքով հարստանալ :

Տղէտ ու անկաղժակերպ մտաւորական մը, բացառապէս է թէ մտաւորական չէ : Ան կը նմանի բնութեան կոյր ուժերուն, որ որեւէ զօրեղ ու զիտուն ձեռքի մը մէջ կրնան մարդկութեան ծառայել, բայց չարադործ բաղուէ մը զանոնք կրնայ նոյն մարդկութեան դէմ զինել : Պէտք է ուրեմն, որ ընդունակ անհատը՝ ընտրելէ լետոյ մտաւորական զործունէութեան այս կամ այն կալուածը, ջանայ իւրացնել ինչ որ կը համապատասխանէ իր էութեան ու խառնուածքին, իր մտքի կաղժախօսութեան : Պէտք է անընդհատ կրկնել թէ չի բաւեր բարձր իմացական անհատ մը ըլլալ : Իմացականութիւնը դործիք մըն է յաճախ՝ իւրացնելու համար ինչ որ մարդկային քաղաքակրթութիւնը ստեղծադործած է ու կատարելագործած : Ինչպէս յաջող ատաղձադործ մը ըլլալու համար չի բաւեր լաւ դործիքներ ունենալ ու ընդունակ ըլլալ փայտի վրայ աշխատելու՝ այլ հարկ է այդ ընդունակութիւնն ու դործիքները փորձել՝ դեղեցիկ կարասի մը շինելու համար, — այդպէս ալ անդործութեան, կէս-քունի ու մահաթմբիւրի դատապարտուած իմացական ու ստեղծադործական կարողութիւնները՝ ոչնչով իրաւունք կուտան անհատի մը մտաւորական յորջորջուելու : Անհրաժեշտ է ո՛չ միայն դործածած ըլլալ այդ իմացականութիւնը նախակրթարանի, լիկէոնի ու համալսարանի դրասեղաններուն վրայ՝ մարդկային քաղաքակրթութեան տարերբըր ամբարելու համար, այլեւ ու մանաւանդ՝ զայն գործածել անընդհատ, առանց ընդմիջումի, իւրացնելու համար առաւել-

լազոյն չափով ի՛նչ որ մարդկային միտքն ու տաղանդը ստեղծագործած են դարերու ընթացքին:

Պարզամիտ թուող ժողովուրդը շատ լաւ կը զգայ այս բոլորը, երբ կ'ըսէ, — Ո՛ր միայն խելացի պէտք է ըլլալ, այլեւ ուսեալ: Իսկ Ֆրանսացիները կ'արտայայտեն նո՛յն միտքը աւելի նկարագեղ ձեւով մը, կ'ըսեն, — Անմիտ մարդ է, բայց զուրկ է մտաւորական պաշարէ (պակաժ):

Խոփը հողը անընդհատ պատուելով է, որ կը սրուի ու կը փայլի: Ու հուսկ ապա կը մաշի, աւարտելէ յետոյ իր ճակատագիրը: Այլ որքա՛ն մտքեր հայ կեանքի մէջ կը նմանին ժանդատած դործիքներու, որոնցմով ո՛չ մէկ զեղեցկութիւն ու ո՛չ մէկ զօրեղ ստեղծագործութիւն կարելի է երկնել:

Վերոյիշեալ երկու պայմանները կը բաւե՞ն արդեօք, որպէսզի որեւէ՛ անհատի կուրծքին՝ աղամանդակուռ շքանշանի մը պէս կախենք մտաւորականի տիտղոսը: Անշուշտ ոչ. բայց վայրկեան մը կանգ առնենք, աւելի մօտէն քննելու համար այս առաջին երկու պայմաններուն, որ հիմնականներն են, մէկ ուրիշ երեսը:

Հայ կեանքը լի է շփոթութիւններով, երբ այս ըսուածներուն լոյսին տակ՝ կը քննենք դայն: Եթէ այս երկու պայմաններուն առաջինը չի բաւեր մէկը մտաւորական յորջորջելու համար, երկրորդը սակայն յաճախ պատճառ կ'ըլլայ թիւրիմացութեան: Արդարեւ կարդ մը մտքի կալուածներ կան, ուր կարելի է որոշ մշակոյթի, զարգացման ու դրական որոշ արդիւնքի յանդիլ՝ առանց առաջին պայմանը լիովին ու իրապէս լրացնելու: Բաղմաթիւ ուրիշ էջերու մէջ, այլուր, ջանացած եմ տար-

բերութիւն մը դնել բուն, ստեղծագործ իմացականութեան ու միւսին միջեւ (*), որուն ամէն օր կը հանդիպինք եւ որ զխրութեամբ կ'իւրացնէ ինչ որ ստեղծուած է արդէն, — իւրացնող իմացականութեան: Այս տարբերութիւնը աւելի զգալի կը դարձնէ մտքի աստիճանաւորումն ու իմացական նուիրտպետութիւնը, որուն մասին խօսեցանք վերը: Արդարեւ մշակութապէս յառաջացած երկիրներու մէջ՝ մտաւորականութեան մաս կազմող բոլոր անհատները կը պատկանին առաջին խումբին: Փորձել բանաձեւել իմացականութեան այս երկու հիմնական ճիւղերը՝ մեզ կրնայ հետու տանիլ: Վերստին կարճ օրինակով մը ջանանք բացատրել մեր միտքը: Անենք օրինակ Շոփենհաուէրի կամ Նիցշէի փիլիսոփայութիւնը: Ինչն է որ կը յատկանշէ ստեղծագործական տարրը Նիցշէի մօտ, — ընդունակութիւնն ու յարատեւութիւնը որ ան սկիզբէն ունի եւ որոնց չընորհիւ, մինակը՝ տիեզերքին դիմաց, կը վերստեղծէ այս վերջինը, համաձայն իր պատկերին: Ստեղծագործ իմացականութիւնը արարչութիւն է: Նիցշէ իր տիե-

(*) Յաւալի չէ՞ միթէ, որ մեր սերունդի մարդոց մեծ մասը հնարաւորութիւն չունենայ իր մտքի ստեղծագործութիւնը ժողովրդին ծանօթացնելու: Մեծ քրտով ձեռագիր աշխատանքներ, հրատարակութեան պատրաստ վիճակի մէջ, կը ննջեն սեղանիս վրայ կամ այլուր: Մինչդեռ ընթերցողները մեզմէ կը պահեն նախնական պատկեր մը: Այդպէս է մեր կեանքը: Աշխատանքով ու գործով երէցներ կան ու միւսները, որ վրտիտ բեռով մը՝ խոշոր համբաւներ կը փաշփշեն:

զերբը ունի, Տոսթոյեւսկի, Շէյքսպիր, Կէօթէ իրենց տիեզերքները ունին: Անշուշտ ասոնցմէ ո՛չ մէկը պիտի կրնար ստեղծադործել՝ առանց մարդկային քաղաքակրթութեան ընձեռած տարրերուն ու նախանիւթերուն: Այլ չէ՞ որ մարդոց մեծ մասը ի վիճակի է օդառելու այդ հաւաքական ժառանգութենէն: Բարձրանալ ուրեմն բաղձութեան խորունկներէն, յենած մարդկային քաղաքակրթութեան տուեալներուն վրայ ու կոփել իւրայատուկ, տարբեր մեծութիւն մը, որ չկար առաջ, կամ չկար այդ նորոգ կերպով անձնական ձեւին մէջ: Ահաւասիկ ուրեմն ստեղծադործութեան բարձրագոյն վիճակը, իմացականութեան էական բնութիւնը:

Մէկ Նիցշէի դիմաց՝ որքա՛ն բաղձաթիւ են սակայն որ ընդունակ են ըմբռնել ու իւրացնել Նիցշէի փիլիսոփայութիւնը: Երկրաչափութիւնն ու բարձր ուսողութիւնը ստեղծողները ուրիշ են ու ուրիշ են անոնք, որ կրնան իւրացնել արդէն ստեղծուած իմացական կառուցումները: Այս վերջինները հետեւաբար օժտուած են իւրացնող իմացականութեամբ ու այն չափով միայն կրնան մերձենալ ստեղծադործական բարձր ձեւերու, որչափով որ ստեղծադործ իմացականութեան լոյսը կը լուսաւորէ դիրենք:

Անտարակոյս ամէ՛ն ոք ո՛չ Նիցշէ կրնայ ըլլալ, ո՛չ Տոսթոյեւսկի: Այս օրինակը կուտանք ըսելու համար, որ բաղձաթիւ մշակութային կալուածներ կան, ուր արագ արդիւնքի մը յանդելու համար կը բռնեն կարգ մը պարզ յատկութիւններ, — յատկութիւններ, որ բոլորն ալ կը սերին իւրացնող իմացականութենէ մը, — մտքի հետաքրքրութիւն, յիշողութիւն, ուշիմութիւն ու

առաւելագոյն պարապային դասաւորման ձիրք:

Հայ կեանքի մէջ՝ այս կաշուածներէն է՝ն բնորոշը պատմութիւնն է: Իրական պատմարան՝ Հայ ազգը չէ ունեցած ցարդ: Այսինքն Հայ պատմարաններուն մէջ շատ քիչերը ու շատ ազատօրէն ցոյց տուած են բարձր յատկանիւշեր: Հայ Միշլէ մը չենք ունեցած, որ կըրցած ըլլար պատմական զէպքերու խորունկ հմտութիւնը միացնել ոչ միայն ստեղծագործ իմացականութեան մը լոյսին, այլեւ երեւակայութեան, առանց որու ո՛չ մէկ մեռեալ շրջան իր մոխիրներէն կրնայ զարթնուլ:

Ինչո՞վ կը զատուի իրական պատմարանը՝ պատմաբանութեան աշխատաւորէն, ուսուցիչէն: Իրական պատմարանը պատմաբանութեան մեծ աշխատաւոր մը ըլլալէ զատ՝ ստեղծագործ իմացականութեամբ օժտուած անհատ մըն է, ընդունակ՝ պատմական նիւթերու ներքին առնչութիւնը զգալու, ընդունակ՝ պատմութեան հորիզոններուն զիմաց կեցած, առանձին, ազգի մը կեանքին դժած ուղղութիւնը նշմարելու՝ անցելոյն անստոյգ ճամբաներուն վրայ: Ընդունակ՝ իր իմացականութեան ճառագայթն ու շառաւիղը ձգելու կեանքի մթին բեկորներու վրայ՝ օդտադործելով շնչին թուրդ նիւթերը, յանդելու համար առաջնորդող գաղափարներու, առանց որոնց իրական պատմութիւն դոյութիւն չունի: Օրինակ մը պարզելու համար ըսածս: Միւս պատերազմէն սկսող ու այս պատերազմին յանդող այս ողբերգական պատմական շրջանը՝ կը կարծէ՞ք որ դիւրին է սեւեռել: Պատմաբանութեան հասարակ աշխատաւոր մը, իր ամբողջ խղճատութեամբ արձանադրելէ յետոյ զէպքերը, պիտի կարծէր անշուշտ տուած ըլլալ շրջա-

ներն պատմութիւնը: Թորունի սխալ: Դէպքերուն արձանագրութիւնը լոկ կրնայ աստղծ ծառայել՝ բուն պատմաբանին, որ կրնայ հսկայ աշխատանքը զլուխ հանել, կատարելէ յետոյ կեանքի այն բոլոր հոսանքները, որ ձեղքած են չրջանը: Դէպքերէն մեկնիլ՝ կատարելու համար ժողովուրդներու կեանքին դադափարական, քաղաքական, ընկերային բովանդակութիւնը, զգալ՝ հակընդդէմ շահերու, դատակարողերու, տարբեր փիլիսոփայութեանց բախումները: Չեմ ուզեր երկարել: Արդ՝ Հայերս, չենք վարանած բաղձաթիւ միջակէն վար անհատներու եւ նոյնքան միջակ գրիչներու մտաւորական տիտղոսը տալ, որովհետեւ պատմութիւն սերտած են ու դոց բրած, յենլով յիշողութեան: Եթէ նոյնիակ պատմութեան գոյութիւն ունեցող բոլոր ձեռնարկները կարդացած ըլլար՝ Մարկոս Նաթանեան, պատմարան չըլլալէ դատ, որեւէ ձեւով մտաւորականի տիտղոսին թեկնածու չէր կրնար ըլլալ, — այլ կը մնար մտքի պարզ աշխատաւոր մը, ուսուցիչ մը: Ինչ որ վիրաւորական չէ անշուշտ:

Նոյն գիտողութիւնները կարելի է կրկնել նաեւ բանասիրութեան, գրականութեան մասին, — այլեւ աշխարհագրութեան, լրագրութեան, բժշկութեան: Նոյն պատճառաւ է նաեւ, որ Թէոդիկ՝ Թանկադին մտքի աշխատաւոր մը, մտաւորական չէր բնաւ, մինչդեռ Վսամեան՝ հայկական չափանիշով էր անշուշտ, հակառակ իր պաշարին յարաբերական թեթեւութեան:

Այս լուսաբանութիւններէն յետոյ, որ անհրաժեշտ էին պարզելու համար նիւթը, վերադառնանք մեր բուն առարկային: Պարզ է, որ ո՛չ մէկ անհատ կրնայ յաւակ-

նիլ մտաւորական կոչուելու՝ առանց լրացնելու վերելի պայմանները: Բայց հակառակ երևույթին, այս երկու պայմանները՝ որքան ալ փայլուն ու բացորոշ ըլլան որեւէ անհատի մօտ, չեն բաւեր զայն բարձրացնելու մտաւորականի դիրքին:

Ու ահա՛ թէ ինչու: Մտաւորականութիւնը ամէն ազդի մէջ հանրային, ընկերային գործօն մըն է, ընկերային դեր մը, առաքելութիւն մը նոյնիսկ: Արդարեւ իր գլխաւոր յատկանիւշերէն մէկը հանրային, ընկերային ծառայութիւնն է: Հետեւաբար անհատը՝ որպէսզի մտաւորական ըլլայ, պէտք է որ նախ՝

Ա.- Օգտուած ըլլայ խմացական բարձր յատկութիւններով:

Բ.- Պէտք է, որ զործածած ըլլայ ու անընդհատ զործածէ իր ընդունակութիւնները՝ յանդէտ համար մշակութային ու քաղաքակրթական բարձր արժէքի մը:

Գ.- Պէտք է որ ի սպաս դնէ իր խմացականութիւնն ու տաղանդը, իր դիտութիւնը՝ մարդկային կեանքը շահադրդող որեւէ զործունէութեան մը:

Խմացական է՛ն բարձր անհատականութիւնն իսկ, որ ընկերային, հանրային, մտաւորական որեւէ ծառայութեան մէջ չէ, արժանի չէ մտաւորական տիրողոսին: Մէկ խօսքով ամէն մտաւորական պէտք է մասնակցի՝ ստեղծագործութեան ընդհանուր զործին, պէ՛տք է որ արտադրէ, պէ՛տք է որ իր անհատականութիւնը ստանայ արտաքին, մնայուն, իր զարգացումին մէջ իսկ ստեղծագործող կերպարանք մը: Գիտունը պէ՛տք է որ հետազօտէ, փխխսոփան երկնէ, երկրաչափը կառուցանէ:

Առաջին ակնարկով կը թուէր թէ աւելորդ ճշդումներ են այս բոլորը: Ո՛չ կարծուածին չափ: Առնենք օրինակ մը: Ամէ՛ն անոնք, որ դոյզն չափով մօտեցած են Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքին՝ կը վկայեն իր մօտ մըտաւորական բարձր յատկանիշեր: Այդ կարողութիւնները սակայն նուազագոյն չափով միայն արտայայտուած են՝ հակառակ բացառապէս նպաստաւոր պայմաններու, որ շրջապատած են իր կեանքը: Ահա՛ ուրեմն մտաւորականի տիպար մը, որ չէ լրացած, լրիւ չէ բողբոջած: Մարդիկ գոհացած են զայն քանիքաբաժնոյց մկրտելով: Ծճմարտութիւնը ուրիշ է: Դուրեան Պատրիարք այն մտաւորականներէն է, որ որոշ բարձունքի հասնելէ յետոյ՝ կը կորսնցնեն իրենց հաստքը կենդանի դործին հանդէպ, որ ներսէն ժպտուն թերահաւատութեամբ մը կը թունաւորուին: Մէկ խօսքով, այս ներքին վիճակը կարելի է բանաձեւել հետեւեալ ձևով, — Դուրեան Պատրիարքի մօտ տկար է եղած հանրային ծառայութեան ռզիմ ու այս տկարութիւնը արդիւնքն է իր մօտ նկարագրի դժի մը, ծանօթ՝ իր աշակերտներուն, — բնատուր սկեպտիկութեան: Հետեւաբար Դուրեան Պատրիարք մասամբ լրացուցած է միայն մեր յիշած երրորդ պայմանը:

Դուրեան Պատրիարք արտաքին կերպարանք պարզեւած է իր հարուստ անհատականութեան լոկ մասնակի կերպով: Կան սակայն օժտուած անհատներ, որ անպտուղ կը մեռնին՝ լոկ այս երրորդ պայմանին պատճառաւ: Այդպէս անհատ մը կը ճանչնայի՝ մեր հայրենի քաղաքին մէջ: Իրական փիլիսոփայական միտք մը, որ օտար չէր նաեւ զբաղանդութեան: Ո՛չ միայն իր ինք-

նատիպ գաղափարները, այլև իր անխոնջ ընթերցումները կը մատնէին մաքի հարուստ կեանք մը, այդ իմաստուն մարդուն մօտ: Վոլթէնի, Տիտոյի հաւատարիմ ընթերցող՝ կեանքի փիլիսոփայութիւն մը ունէր, որ վերջին տարիները կը յանդէր լոկ ցուրտ ու ժպտուն անտարբերութեան մը: Մեռաւ առանց արտայայտելու իր անհատականութիւնը: Հետեւաբաժնի գոյութիւն չունի որպէս մտաւորական: Ժողովուրդներու կեանքին մէջ՝ որքա՜ն բազմաթիւ են նման անհատները:

Եթէ հանրային կեանքի մէջ գործող մտաւորականներու ցուցակը կազմենք ու քննենք անոնց տեսակարար ծանրութիւնը՝ այս գաղափարներու լոյսին տակ, պիտի տեսնենք թէ՛ որչափ քիչ է իրապէս ընծայուածներու թիւը: Ուրիշ աղբերու մէջ՝ կարծուածէն աւելի շատ են այն մտաւորականները, որ կը լրացնեն այս պայմանները: Ընտրութիւնը կը սկսի տեղի ունենալ յաճախ գալոցական գրասեղաններու վրայ իսկ: Բիշ է թիւը, չըսելու համար բացառիկ, Փրանսացի այն մտաւորականներուն, որ զէթ լիկէոն մը չեն աւարտած, որ զէթ բարձրագոյն ուսում չունին: Տղէտ, իմացականութենէ զուրկ Փրանսացի մտաւորականներ զրեթէ չկան: Ըսել կ'ուզեմ թէ կազմակերպուած իմացականութենէ եւ ուսումէ զուրկ մարդիկ չեն կրնար Ֆրանսայի մէջ մտաւորական մը դեր մը կատարել, բացի հանճարեղ ինքնուանդէն, որոնց թիւը հետզհետէ կը նուաղի արդէն: Այնպէս է երկրին կազմակերպութիւնը, որ տաղանդի յետին նշոյլը ունեցող տղան՝ ուշ կամ կանուխ ինքզինքը կը դառնէ լիկէոնի սեղաններուն առջեւ:

Այս բոլորը չեն նշանակեր անշուշտ թէ մտաւորա-

կաններու ընտրանիէն դուրս կ'ուզենք վտարել՝ տաղանդաւոր ինքնուաները: Պզտիկ օրինակ մը կը բաւէ, ցոյց տալու համար թէ, իրողութեան մէջ, ո՛չ մէկ իրական մտքի նշոյլ կը կորսուի, եթէ նոյնիսկ ան ծաղի երկրի որեւէ յետին անկեան մէջ խփ: Արտաշէս Յարութիւնեանի պարագան արդարեւ ինքնին պերճախօս է: Թրակիոյ մէկ անկիւնը, Մալկարայի մէջ, ահա՛ արթուն իմացականութիւն մը, որ տարիներ քաղցր լոյս մը սրբուած է մեր կեանքին վրայ: Ահա՛ մարդ մը, որ մտաւորականի իրական ատաղձ ունէր: Այլ իրաւունք չունի՞նք ենթադրելու թէ իր տաղանդը ուրիշ ծաւալով եւ ուրիշ տարողութեամբ պիտի զարգանար, եթէ հնարաւորութիւն ունեցած ըլլար սկիզբէն ու լիովին նուիրուելու այդ ասպարէզին:

Մէկդի ձգելով այս բացառութիւնը, առնենք կարգ մը օրինակներ դրաղէտ մտաւորականներու, որոյնքի մէջ ունի թէ ի՛նչ ձեւով կարելի է բազդատութիւն մը բնել Փրանսացի եւ հայ մտաւորականներու միջեւ:

Օրինակ Ռոմէն Ռոլանը: Ո՛չ միայն դրական բարձր, բացառիկ տաղանդ, սոյլեւս արթուն իմացականութիւն՝ որ կը յանդի, հասուն տարիքին, յստաջընթաց վարդապետութեան մը: Խորունկ ծանօթութիւն պատմութեան, երկարատեւ պրպտումներ՝ որ կը պսակուին Յեղափոխութեան թատրոնով: Լայն, զգայուն ծանօթութիւն երաժշտութեան, պաշտամունք Պէթհովէնի: Դասախօս համալսարանի՝ դեղարուեստի վերաբերեալ նիւթերու չուրջ: Ուսումնասիրութիւն՝ գերման դրականութեան: Մնայուն փորձ՝ ճաննալու գերման ոգին, ուրկէ Ժան Բրիսթոֆի շարքը: Ուսումնասիրութիւն՝ արեւելեան

ու Հնդիկ փիլիսոփայութեանց, ուրիշ հուսկ ապա Կաթ-
աիի հետ իր յարաբերութիւնները: Ողջ էութեամբ կը
շահադրդուի ընկերային, քաղաքական, տնտեսական
խնդիրներով: Մեծ սլատերազմի ընթացքին՝ կշիռին մէկ
կողմը կը դնէ իր անունն ու համբաւը, իր կեանքը, —
ծառանալու համար կեանքի շարաշուք ուժերուն գէմ:
Պատերազմէն յետոյ՝ արդէն ծեր, կրքոտ հետաքրքրու-
թիւն կուտայ գէպի յեղափոխական կազմակերպութիւն-
ները: Խորապէս, անդառնալիօրէն Ֆրանսացի սակայն:
Գար առ քար՝ կը ճանչնայ Ֆրանսայի մէկ նկարագրիկ
չրջանք, իր զիւղացիներով, — Պուրկոնքը: Ո՛չ ոք աւե-
լի հաւատարմութեամբ կրցած է սեւեռել զայն, վը-
հայ՝ անխիտարինելի Քոլա Պրէօնքոնը:

Ուրիշ մը, — Անդրէաս Ժիտ: Բարձր մտաւորական
կեանք մը՝ լիովին, առանց սակարկութեան նուիրուած
գրականութեան ու արուեստներու: Զերմ հետաքրքրու-
թիւն ո՛չ միայն գէպի փիլիսոփայութիւնը, այլևս բնա-
կան գիտութիւնները: Գիտուն երաժշտադէս: Ծար-
տարութեամբ կը նուազէ դաշնակ: Ծանօթ է ու բացա-
ռիկ աչալըջութեամբ մը՝ եւրոպական քանի մը գրա-
կանութեանց: Գիտէ անգլերէն, գերմաներէն, լատի-
ներէն ու քիչ մը ռուսերէն: Ըրած է գեղեցիկ թարգ-
մանութիւններ: Գրած է փորձեր, ուսումնասիրութիւն-
ներ: Հսկասակ հիւժախտաւոր բլլալուն, ինչպէս Ռո-
մէն Ռոլանը, ունեցած է բացառապէս բեղուն գրական
կեանք մը: Անձկութեամբ ուսումնասիրած կեանքի մը-
նայուն խնդիրները: Ծամբորդած է բաղձաթիւ երկիր-
ներ, ու չէ վարանած, յաճախ ծառանալ՝ իր երկրի քաղ-
քենիութեան գէմ, գաղթային հարցերու շուրջ: Խորա-

պէս, անդառնալիօրէն Յրանսացի սակայն՝ ինչպէս միւսը: Հաւատարիմ է իր ծննդավայրին՝ Նորմանտիոյ:

Չկայ մարդկութեան կեանքը ալեկոծող խնդիր մը՝ որ օտար ըլլայ այս երկու մեծ դրապէտ-մտաւորականներուն: Արդարեւ լոկ պղտիկ տաղանդներն են որ կը վախճան կեանքէն:

Կարելի է երկարել այս շարքը: Յիշել ուրիշներ, նորեր: Յրանսացի ո՛ր ծանօթ, իրական մտաւորականին կեանքը որ քննէք՝ ստիպուած էք յաճախ ձեր գլխարկը հանել ո՛չ միայն իր տաղանդին, այլեւ մնայուն, խորունկ իր ճիղին դիմաց: Կեանքեր կան՝ որ դպրոցներ են, յարատեւ կատարելագործման, յարատեւ բարձրացման: Այսպէս չէ յաճախ հայ մտաւորականներու պարադան: Քիչերուն կեանքը կը տոկայ՝ լուրջ քըննութեան մը: Ժխտ մը եօթանասուն երեք տարեկանին կը շարունակէ կարդալ ու ուսանողի մը պէս ուսանիլ՝ մինչդեռ որքա՛ն հայ մտաւորականներ տասնըհինգ տարիներէ ի վեր այլեւս ոչի՛նչ կը կարդան: Առնուաղն քրտան մտաւորականներ ճանչցած եմ, Փարիզ, որ այս վերջին տասնըեօթը տարիներու ընթացքին՝ կրնային մեծ յառաջդիմութիւններ ընել եւ որ տեղ քայլ իսկ չեն ըրած: Ու ասիկա որովհետեւ հայ հանրային կարծիք չկայ: Որովհետեւ ո՛չ ոք լրջութեամբ կ'անդրադառնայ հայ մտաւորականութեան մտքի անօրինակ աղքատութեան:

Ուրիշ սակայն մեր մտաւորական կեանքին ողբալի միջակութիւնը: Գաղութներու մեր ամբողջ կեանքին վրայ աստիճանաբար անդրադարձած է այս մտքի անօրինակ միջակութիւնը: Մեր նիւթը այս չէ սակայն:

Այլասպէս կ'արժէր մօտէն քննել այս խնդիրը: Դիտել մանաւանդ մեր նոր սերունդը, որ զաղութներու մէջ՝ մտաւոր զուակն է այս մտաւորականութեան: Հայ թերթերն իսկ յաճախ վստահուած են մարդոց՝ որ ուսուցիչ ըլլալու իսկ անլնդունակ են: Ահա՛ ծառերն ու ահա՛ սլոուէները:

Այժմ ջանանք բնորոշել այն պայմանները, որ արդիւնաւէտ կը դարձնեն մտաւորականի մը գործունէութիւնը: Արդարեւ վերոյիշեալ երեք պայմանները չեն բաւեր բնաւ՝ դրական ու մնայուն արժէքներու յանդէսը համար: Վերոյիշեալ երեք պայմանները անհրաժեշտ են՝ անհատ մը մտաւորականի աստիճանին բարձրացնելու համար, բայց չեն բաւեր պայմանաւորելու եւ որոշելու համար անոր ստեղծագործութիւնը:

Դ. - Որպէսզի որեւէ մտաւորական գործունէութիւն՝ դրական արդիւնքի մը յանդիս, պէ՛տք է որ կազմակերպուած ըլլայ, պէ՛տք է որ ձգտի որոշ նպատակի մը, պէ՛տք է որ բխի որոշ զաղափարաբանութենէ մը, պէ՛տք է որ ընդգրկէ որոշ միութիւն մը՝ ո՛չ միայն իր ընթացքին, այլեւ էութեան մէջ: Կը հետեւի ուրեմն թէ՛ ամէ՛ն մտաւորական պարտաւոր է կրողը ըլլալ, զէթ նուազագոյն չափով, կեանքի ուղղութեան մը, վարդապետութեան մը, փիլիսոփայութեան մը: Ամէ՛ն մտաւորական պէ՛տք է սրտականի գաղափարական ընտանիքի մը ու գիտակցօրէն, եթէ կարելի է կազմակերպուած ձեւով: Այլասպէս՝ յեղեղուկ, իր գործունէութեան ու իր ստեղծագործութեան մէջ, ան ընդունակ է հետեւելու ամէ՛ն հոսանքի ու ամէ՛ն ուղղութեան, առանց որեւէ կենսաբար հետք ձգելու կեանքին մէջ:

Հայ կեանքի է՛ն ցաւառիթ վէրքերէն մէկն է առիկա արդարեւ: Ու օր մը, եթէ Հայաստանի Համալսարանը Հասնի մտաւորական բարձր աստիճանի, աւարտական աշխատութեանց լաւագոյն նիւթերէն մէկը պէտք է կազմէ, Հայ կեանքի քննութիւնը դիտուած այս անկիւնէն: Որքան ողբալիօրէն քիչ է Հայ մտաւորականներու թիւը, որոնց կեանքը կը Հանդի գաղափարական ու փիլիսոփայական ամուր կառուցուածքի մը վրայ: Որքա՛ն յաճախ Հայ մտաւորականը կը նմանի՝ առանց կողմնացոյցի նաւի մը, որ կրնայ երթալ Հաւաւ ու կրնայ երթալ հիւսիս, Համաձայն կեանքի հովեւրուն, որ կը փչեն:

Հայ մտաւորականը յաճախ բնազդաբար ու անորոշ կերպով միայն ազգասէր է, ինչպէս կ'ըսէին տարիներ առաջ, մինչդեռ անհրաժեշտ էր, որ իր Հայրենասիրութիւնը՝ տոկալու Համար կեանքի որոտընդոստ ալեկոծութեանց ու դաւադիր Հարուածներուն, քաղաքական վերիվայրումներուն ու յեղափոխական ջգածողութեանց, — անժխտելիօրէն ունենար գաղափարական հիմք ու փիլիսոփայական բովանդակութիւն: Պէտք էր, որ ան յենուր Հայոց պատմութեան դիտուն լմբոնումի մը, դրացի աղբերու առարկայական ծանօթութեան մը, քաղաքական պայմաններու դիտակից դիտողութեան մը վրայ: Մէկ խօսքով՝ անհրաժեշտ էր, որ իր ազգասէրի անորոշ բնազդը վերածուէր, գիտակից՝ չըսելու Համար գիտական ու յստակատես Հայրենասիրութեան մը, որ պիտի չկորսնցնէր անպայման իր ներուժ, պայթուցիկ ուժզնութիւնը:

Հայ մտաւորականը յաճախ բնազդաբար ու անո-

բոչ կերպով ազատական է կամ կը կարծէ ինքզինքը, առանց ըմբռնելու թէ ոչինչ կ'ընշանակէ ազատական ըլլալ՝ առանց դիրք որոշելու դոյութիւն ունեցող քաղաքական, տնտեսական, ընկերային ուժերուն հանդէպ: Ազատութիւնը բան մը կը նշանակէ միայն տուեալ շրջանին մարդկութեան կեանքը ակօսող ուժերուն աւելցութեամբ: Երբ խնդիրը ազգի մը կեանքը ալեկոծող, անոր ընթացքը որոշող ուժերու շուրջ է՝ չի բաւարարու գլխացական կեցուածքով մը խնդիրը փակուած յայտարարել:

Հայ մտաւորականը երբեմն յեղափոխական կը կոչէ ինքզինքը, դրեթէ միշտ անդիտանալով սակայն թէ ի՛նչն է, որ ինք կ'անուանէ յեղափոխութիւն: Ան յաճախ դիւրութեամբ մը կը շփոթէ քաղաքական յարաբերական անկախութեան հետապնդումը՝ յեղափոխութեան հետ, որ մէկ է ո՛չ ժամանակին եւ ո՛չ ալ տարածութեան մէջ: Յեղափոխութիւնը ուրի՛շ է այսինչ պատմական շրջանին՝ այսինչ երկրին մէջ ու ուրի՛շ այլուր, այլ շրջանի: Կամ նո՛յն երկրին մէջ տարբեր շրջաններու: Ան, իրաւ է, որոշ դիւրութեամբ կը կրէնէ՝ կարող մը դոց եղած տարազներ, բայց չի ջանար զանոնք կիրարկել կեանքի բարախուն երեւոյթներուն: Ու արդէն, յաճախ, յոգնութիւնն իսկ յանձնէ չ'առնելու համար յեղափոխութեան դրած խնդիրները: Իր զարգացումը, այս ուղղութեամբ, լրացական յօդուածներէն անդին չ'անցնիր:

Հայ զրազէտ-մտաւորականը, արուեստի կալուածին մէջ, շատ յաճախ արդիական է: Բայց չ'ուզեր գիտնալ թէ ոչինչ կը նշանակէ այդ ազնեցուցիչ ու գերա-

զանցօրէն անմխտ բառը, որ լսել կը պատշաճի ծառու-
ղիական լրագրութեան: Քանի որ ի՛նչ որ կայ այս
վայրկեանին՝ այս նրդրն մէջ արդի է միշտ: Արդեօ՞ք
ան ըսել կ'ուզէ թէ՛ ինք ջերմօրէն կուտակից է ներկայ
ձեւերուն, ընդդէմ անցելոյն, ներկայ ուղղութեանց ու
ներկայ հոգեբանութեան՝ ընդդէմ անցեալ լմբոնում-
ներու: Բայց չէ՞ որ ի՛նչ որ կայ, իր դոյութեամբն իսկ
կը հակադրուի անցելոյն, եթէ նոյնիսկ անոր բնական
շարունակութիւնը ըլլայ: Ու տուեալ վայրկեանի մը
մէջ՝ ամէ՛ն ինչ դոյութիւն չունի՞ միթէ: Գուցէ ըսել
կ'ուզէ դեռ՝ թէ ինք կողմնակից է տուեալ վայրկեանին
մէջ տիրող հոսանքին: Բայց մանուկն իսկ գիտէ թէ՛
ո՛չ մէկ հոսանք կը մնայ միշտ ու կը մնայ իր առաջին
ձեւով: Տաօը տարուան յարաբերաբար կարճ շրջան մը
կը բաւէ՝ քանի մը զրական ու զեղարուեստական զրպ-
րոց արդիականութեան պաշտպանութիւնը:

Հայ մտաւորականը երբեմն նաեւ հմայաբաւ ա-
նիշխանականի հովեր կ'առնէ, ճատագովելով ամէն ճի-
ղի ունայնութիւնն ու ամէ՛ն ստեղծագործ աշխատանքի
վհատեցուցիչ ամլութիւնը: Բայց եթէ իր մակերեսա-
յին զգուհութեանց կեղեւը պատռէ՞ք՝ անմիջապէս ձեր
երեսին կը ցատկէ իր դառնութիւնը: Փոխանակ պայ-
քարելու հայ կեանքի ապերախտ պայմաններուն՝ դէմ
կամ խոստովանելու իր դասալքութիւնը՝ կ'ուզէ իր յու-
սահատութեան մտաւորական կերպարանք մը առաւ,
մինչդեռ իր ամենօրեայ կեանքին մէջ կը շարունակէ ա-
ռաւելադոյն չափով հաւատարիմ մնալ յետադիմական
բաղեմին ըմբռնումի մը:

Անօգուտ է շարունակել այս շարքը՝ ցոյց տալու

համար թէ մտաւորական գործունէութեան անհրաժեշտ պայմաններէն մէկն ալ՝ հաւատարմութիւնն է կեանքի ընդհանուր ըմբռնումի մը, անշուշտ առանց աղանդամուտութեան: Որեւէ մտաւորական կեանք, պէտք է քաւալի որոշ գծով մը, արդիւնաւէտ ըլլալու համար: Այդ ուրիշ՝ թէ կեանքի տարրեր չըջաններու, այդ զիծը կրնայ որոշ թեքումներ ունենալ, բայց անհրաժեշտ չէ՞ միթէ որ դէթ իր մեկնման կէտը, միջոցին մէջ իր դրծած շառաւիղն ու իր սեւեռման վայրը ծանօթ ըլլան: Այլապէս ինչի՞ կրնայ նմանիլ կեանք մը, եթէ ոչ կոյր միջոցին մէջ աննպատակ անկման մը:

Այս չորս պայմաններուն կից, որոնց վրայ ըստ կարելւոյն կանդ առինք, կայ նաեւ ուրիշ մը, որուն վրայ աւելորդ է իրապէս երկարօրէն յատաղիլ: Պայման մը, որ մինակը կրնայ ընդլայնել, ամբողջնել, իր առաւելագոյն չափին վերածել ստեղծագործ անհատի մը կարողութիւնները, — առիկա անհատին նկարագիրն է: Է՛ն հանճարեղ մարդը լոկ վնասակար հանրային ու ընկերային գործիքի մը կը վերածուի, առանց նկարագրի:

Ե) Ուրեմն մարդկութեան ու հետեւարար որեւէ հաւաքականութեան ծառայութեան մէջ եղող մտաւորականը՝ պէ՛տք է կրողը ըլլայ որոշ անհատականութեան մը ու նկարագրի դրական գծերու: Պէ՛տք չէ սակայն, որ այս ըսուածը սովորական թիւրիմացութիւններու տեղի տայ: Առօրեայ խօսակցութեանց մէջ՝ մարդիկ սովորութիւն ունին աննկարագիր մակդիրը փակցնելու բոլոր անոնց, որ ընթացիկ բարոյական ըմբռնումներու շաղին մէջ չեն մնար: Ո՛վ որ չ'ընդունիր

ընթացիկ ընկերային կեղծաւորութիւններն ու ընթացիկ եւ անդիր սովորութիւնները՝ անբարոյական կը համարուի ու աննկարագիր, ո՛վ որ լեղատառտաւ երկիւղով մը չի յարգեր ուրիշին կի՛նն ու ուրիշին դրամը կամ կը յարգէ ձեւով մը, որ չի պատշաճիր ժամանակաշրջանի սովորոյթներուն, աննկարագիր է: Մեր նիւթը որեւէ կապ չունի, գէթ անմիջական կապ՝ այս աստի՛ն խնդիրներուն հետ:

Անհատականութեան ու նկարագրի դրական գծերու տէր է մտաւորական մը, եթէ ընդունակ է իր դօրեղ ու յարատեւ կամքովը յառաջ երթալ, իր գծած շաւղէն: Եթէ արհամարհելով կեանքին մնայուն խոչընդոտներն ու արդելքները՝ ընդունակ է ցատկել անդին իր բոլոր հիասթափութիւններէն, ի կատար ածելու համար իր առաքելութիւնը: Նկարագրի տէր է՝ եթէ ընդունակ է անվիճեր ու խրոխտ անշահախնդրութեամբ մը արհամարհելու կեանքին բոլոր որոգայթները, որ յաճախ իր ճամբան կը խափանեն: Եթէ գիտէ թէ բոլոր դիւրին հաճոյքներէն, բոլոր բարեկեցութիւններէն ու բոլոր հանդիստներէն անդին՝ կայ խորին ու եղակի հրճուանք մը, այն է յաղթել կեանքի չարագործ ուժերուն, այն է լրիւ կերպով արդաստաւորել իր անհատականութիւնը: Որքա՛ն յաճախ ան ինքզինքը պիտի գտնէ վճռական երկընտրանքներու առջեւ: Խրամին այս կողմը՝ երբեմն իրեն կը սպասէ ընդհանուր յարգանքն ու ընտանեկան խաղաղութիւնը, փառքի դափնին ու իմաստութեան վկայականը, նիւթական ապահովութիւնն ու հանդարտ քունը, մինչդեռ խրամին միւս կողմը իր պարտականութիւնն է, իր անհատականութեան հրամա-

յական կոչը: Խրամին այս կողմը՝ ժամանակակարգի, ստրուխին հաւանութիւնը ծափ կը դարնէ իր ճամբուն վրայ. մինչդեռ խրամին միւս կողմը՝ երբեմն նոյն ստրուխին տակութիւնն է ու սպերախտութիւնը: Մտաւորականը նկարագրի եւ անհատականութեան տէր է, երբ չի վարանիր երբեմն, երբ այդ է պատմութեան ու ժողովրդական զանդուածներու դերադանց շահերէն բխած հրամայականը, իր ողջ անցեալն ու ողջ ապագան գրաւի տակ դնել՝ ցոյց տալու համար կեանքի իրական փամբան: Ո՛չ միայն ցոյց տալու՝ կեանքի իրական ճամբան՝ այլ ինք առաջինը քաշելու այդ ճամբէն ու ճակատէն, առանց վարանումի ու առանց զղջումի:

Մտաւորականը նկարագրի ու անհատականութեան տէր է, երբ ընդունակ է կարեւորութիւն շտալու չարքէն բարձրացող ամէն հայհուչի: Ընտրելէ յետոյ իր ճամբան, որ իրը չէ՝ այլ այն հաւաքականութեան, որուն ծոցէն ինք բարձրացած է եւ որուն հետ կը նոյնանայ, — երբ ընդունակ է առաջանալու անտեղիտալի վճռականութեամբ մը, այդ նոյն հաւաքականութեան հետ, զիմեւ ու համար դէպի կեանքի բարձրագոյն ու տելի բարօր ձեւերու:

Քաղաքացիական քաջութիւն, ինքնաշտտհութիւն, հաստատականութիւն, անշահախնդրութիւն, արհամարհանք դէպի դիւրին ու աթան հաճոյքները ու գրեթէ միշտ ձերբազատում՝ դրամին ահարկու իշխանութենէն, — ահա՛ նկարագրի կարգ մը դժեր, որ մտաւորականին կ'ընծայեն բացառիկ կարկառ մը: Նախաձեռնութեան ոգի, ձեռներէցութիւն, յստակատեսութիւն, զոհողութեան ոգի՝ որ երբեմն կը հասնի մինչեւ

ինքնուրաքման ու հրաժարման կեանքի սովորական ու բախտութիւններէն, յանդգնութիւն ու նաեւ ճկունութիւն ամէն անշամ, որ կեանքը կը պարտադրէ ժամանակաւոր նահանջներ, կամք յառաջ խիզախելու ու նաեւ պատրաստակամութիւն՝ նահանջելու, երբ հոգի փրկութիւնն ու հետեւաբար քաջութիւնը, — ահա՛ բարոյական յատկանիշեր, որ պատիւ կրնան բերել մտաւորականի մը:

Եթէ բաղմութիւնները միշտ իրաւունք ունենային, որքա՛ն դիւրին պիտի ըլլար մտաւորականին դերը: Եթէ բաղմութիւնները միշտ զգային յառաջիկայ քաջակրթական արժէքները, — ո՞ւր պիտի ըլլար մեծութիւնը տեղեւորութիւնը: Ամբոխներու ճակատէ՛ միշտ քալած են արի ու խիզախ մարդիկ, մեծ բանաստեղծներ ու ժողովրդի մեծ գաւազներ, նոյնանալով այդ նոյն ամբոխին հետ, այլեւ լուսաւորելով դայն: Ու ինչպէ՞ս որ դետերը կը կաղմուին թել առ թել, առու առ առու եւ վտակ առ վտակ՝ այնպէ՞ս ալ այդ բաղմութիւնները: Ուրկէ՞, երբեմն, մտաւորականին սահմոկեցուցիչ միայնութիւնը՝ իր ներքին տիեզերքին դիմաց: Ուրկէ՞ նաեւ անհրաժեշտութիւնը՝ զօրեղ անհատականութեան մը ու նկարագրի դրական դժերու: Անհատականութիւն ու նկարագրի դժեր՝ որոնց չափանիշը միշտ կը մեկնի տուեալ հաւաքականութեան քաղաքակրթութեան դերաւճանց շահերէն:

Ու վերջապէս այս հինգ ընդհանուր յատկանիշերէն վեր, այս հինգ ընդհանուր յատկանիշերուն կից, — կայ վեցերորդ մը, որ կը զատորոշէ որեւէ ազգի մը

մտաւորականները՝ ուրիշ ազգի մը մտաւորականներէն։ Ատիկա պատկանելիութիւնն է տուեալ ազգի մը։ Որքան բազմաթիւ են այն մարդիկը, որոնց համար ազգութիւնը արկած մըն է յաճախ։ Կրնային սահմանին այս կամ այն կողմը ծնած ըլլալ ու ոչինչ պիտի փոխուէր իրենց էութենէն։ Փոխարէնը մարդիկ կան ու մանաւանդ մտաւորականներ, որ տուեալ պատմական շրջաններու, կը յաջողին ծածուկ թուող հրաշքով մը, անձնաւորել իրենց ազգը, առանց յոխորտ կեցուածքներու, առանց պոռոտ շարժումներու, առանց հատուածական ատելութեան, բնական զեղեցկութեամբ մը բխրեղացնելով իրենց դէմքին վրայ ի՛նչ որ ազգը ունի՝ ինքնեկ կերպով հարադատ, արարչօրէն նշանակալից, ստեղծադործօրէն տարբեր ու միաժամանակ մնայուն կերպով մարդկային։

Այդ մտաւորականները՝ կերպով մը, պատմութեան ու ժամանակին մէջ յարաշարժ, այլ իր ընթացքին մէջ մէկ ու եզակի ազգի մը ներքին եղելութեան արտաքին նառագայքումներն են։ Այս երևոյթը կարելի է միայն՝ երբ մտաւորականը ո՛չ միայն իր անցեալով, իր հոգեկան ու զգացական աշխարհով, այլև իր մարդկային բարձրագոյն էութեամբ, այսինքն իր ստեղծագործական նուաճումներով, առանց արուեստական ճիգի, կը յաջողի՝ զինքը ծնող ազգին գերազանց շահերուն ու հարադատ էութեան առանցքին մէջ մնալ, առանց դայն հակադրելու մարդկային հաւաքականութեան։ Այս յաղթանակը կ'ենթադրէ ծայրագոյն համեմատութեան մը հետ՝ որով մտաւորականը իր յետին մազարմատներով կը խրի իր ժողովրդին թաքուն հարստութեանց ենթա-

հողին մէջ, քաղցր ու անկորնչելի հաւատարմութիւն մը՝ դէպի անոնք, որ խկական կեանքը կը կերտեն ժողովրդին, անոնք՝ որ անոր թռչուններուն լեզուն դիտեն, անոնք՝ որ երկրին հողին համը կը զգան, անոնք՝ որ դիտեն թէ ո՛ր հովը ո՛ր կողմէն կ'ելլէ, — գիւղացիներն ու բանուորները:

Այդի մը պատկանելիութիւնը անունի ու մկրտութեան խնդիր չէ միշտ: Որքա՛ն յաճախ կը հանդիպինք մարդոց, մանաւանդ գաղութներու մէջ, որ ի սղառ պարպուած են ո՛չ միայն ազգային, այլև մարդկային քովէն բովանդակութենէ: Որքա՛ն յաճախ կը հանդիպինք մտաւորական կոչուած պարոններու, որ մտաւորական չըլլալէ դատ՝ մարդ ալ չեն ու Հայ ալ չեն:

Ու հոս է որ, այս դոյզն աշխատանքին վերջաւորութեան, կատկած մը կը սպրդի հողույս խորը: Այս վեց պայմաններէն յետոյ ու այս բոլորէն վեր, — նախապայման մը չկա՞յ արդեօք: Ի յառաջագունէ ու ըստ էութեան՝ անկարելիութիւն մը չէ՞ միթէ գոհճիկ ետսիրութեան ու աղտեղի անձնատիրութեան վրայ յենած յետադիմութեամբ տողորուն անհատի մը համար՝ ճշդօրէն մտաւորականի բարձր տիադոսին: Խորունկ աւընչութիւն մը չկա՞յ միթէ մտաւորականութեան ու յեղափոխութեան միջեւ: Ու ամբողջ խնդիրը տարբեր ձեւակերպում մը պիտի չստանա՞ր միթէ, եթէ այս լոյսին տակ քննէինք զայն:

Հաւաքենք սակայն մեր մտքերը՝ յանդելու համար հետեւեալ սահմանումին, հապճեպ ու անկատար անշուշտ, ինչպէս բոլոր տարազները, քանի որ կեանքը:

խնդայ մեր բոլոր սահմանումներուն վրայ :

Մտաւորականութեան սահմաններուն կրնայ մօտենալ այն անհատը միայն որ, —

Ա) Օժտուած է բարձր իմացական քառկութիւններով, որ ստեղծադործ իմացականութեան նշոյլ մը ունի իր ճակտին ետեւ :

Բ) Որ անընդհատ ու անընդմիջաբար, մնայուն ճիւղով մը, կը զործածէ իր իմացականութիւնն ու տաղանդը յանդէս համար մշակութային ու քաղաքակրթական բարձր աստիճանի մը, իւրացնելով ինչ որ ստեղծուած է իրմէն առաջ :

Գ) Որ անշահախնդիր կրքով մը՝ իր իմացականութիւնն ու տաղանդը, իր մտքի պաշարն ու իր անձը՝ ի սպաս կը դնէ մարդկային կեանքը շահագրգռող, դաշն կատարելադործող կամ գեղեցկացնող որեւէ զործունէութեան մը :

Դ) Որ մարդկային մնայուն շահերուն համապատասխանող կեանքի բնղանուր ուղղութիւն մը ունի, որ կը յառաջանայ որոշ գծէ մը՝ հաւատարիմ մնալով ո՛չ միայն իր էութեան, այլեւ պատշաճեցնելով դաշն այն դադափարական բնտանիքին ղահերուն, որուն դրօշին տակ կը կուտի :

Ե) Որ նկարագիր ունի, որ ընդունակ է իր անձնական սրբախի ղահերը վտանդի տակ դնել՝ պաշտպանելու համար իր դադափարները, որ կրողն է որոշ անհատականութեան մը :

Չ) Որ իր էութեան է՛ն նուրբ թելերով կը պատկանի աղղային հաւաքականութեան մը ու կ'արտայայտէ դաշն, անոր մարդկային լինելութեամբ :

Ահա այն գառախօսութիւնը, որ պիտի ուղէի կարգալ, եթէ գառախօս ըլլայի՝ որեւէ հայ Երկրորդական վարժարանի աշակերտներուն:

Ծանօթ. Շուշանեանի վերջին գրութիւնն է այս: Իր մահէն երկու ամիս տուաջ յանձնած էր տպարան, գեղեղեղու համար հատարի մը մէջ, որ քանի մը ընկերներու աշխատակցութեամբ ըստ պիտի ընծայուէր: Շուշանեանի հիւանդութիւնը եւ ուրիշ պատճառներ արգելք եղան հատարին հրատարակման: Իր ցանկութիւնը կատարած ըլլալ կը կարծենք հրատարակելով այսօր այդ ձեռագիրը:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ԵՐԿԻՐ ԱՆԵՐԱԿ

Երէ՛ ձեր պերն շէնֆին վրայ դաժան աղէտը չիջնէր,
 Երէ՛ պարտէզը մընար կուսափըրիք, ծըլարձակ, —
 Դու՛ք կրնայի՛ք դեռ բացուիլ ծաղիկներով ակէ՛ ակ,
 Դու՛ք կրնայի՛ք դեռ շողալ, լուսացընցուղ երազներ:

Առաւօտ մը չարաբաստ՝ կործանեցա՛ք դո՛ւք ընդվայր,
 Յարձակեցան ձեր վըրայ խարդալս կըրքեր ֆաղֆենի,
 Տապալեցին, երազներ, ձեր սէ՛զ պալատն արքենի,
 Ախորեցին ձեզ այլուր՝ ծիլերու պէս հողմալար:

Զուր են վանկերն այս տկար՝ ձեր հին փառքին ի պատիւ,
 Չեր լոյսերուն հողմածուփ, անհետ կորած, ոսկեշող՝
 Չեր փափկութեան, ձեր հիւսքին, ձեր պերնանքին անըստ:

Աւա՛ղ աւա՛ղ, կը տիրեն այդ աստուածներ անպատիւ
 Ու ձեր փոխան պալատին մէջ կըդառնան լըկտի պար,
 Յանկուրիւններ ամբարիշտ, — այժամարդեր դիւահար:

ՀԲԱԺՆՇՑ

Մընա՛՛ք բարով, ալեաց մէջ կեանքին կ'իյնամ ակամայ,
 Հոգիս շքար՝ կը լըճեմ յետին իրերս ու խոնարհ
 Սենեակրս ուր օրերում լոյսը հանդարտ կը ցոլար.
 Ուր վանկ առ վանկ առաջին երգըս ցրբուած կը մընայ:

Մընա՛՛ք բարով, ծառե՛ր շէն ու կաժաններ հեռակայ,
 Ուր երեկոյ մը գըտայ կակաչի պէս հրրավառ՝
 Ի մէջ կանաչ դալարից այդ աղջընակը պայծառ, —
 Գը ցոլար խորը աչաց անաթ գիշերը պարզկայ:

Մընա՛՛ք բարով, գիշերներ՝, առողածորան գիշերներ՝
 Հոսող ի մէջ ծառերուն, քըռչնոց երգին մըտերիմ
 Ու ընկըդմած, կորուսեալ, երազներու մէջ խորին:

Մընա՛՛ք բարով անցելոյն, որ քիչ առաջ ներկան էր,
 Վայրկեաններուն հապըշտապ՝ ամպերու պէս տալա-
 ցնաց, —

Այժմ խուսիկ յոյգերուն լս'կ յիշատակը մընաց:

ԽՈՆՋ ՄԱՐԴՈՒ ՕՐԱԳԻՐ

Մըջիւններու պէս որ օրն ի բուն կ'աշխատին պարէն ամբարեւու՝ ես ալ ամէն տեղ կ'երթամ, յուսալով որ որ եւ է անակնկալ ուրախութիւն կը հանդիպի: Ամբողջ կեանքս կարծես թէ երկարատեւ ու յաջորդական ճիգ մըն է՝ հաճոյք որոնելու: Ամէն արարքիս տակ թաքուն շարժառիթ մը կայ, ամէն շարժումս որ եւ է ներքին մղումով կը բացատրուի ու միշտ շարժառիթը նոյնն է — քիչ մը ուրախութիւն... բոլոր մարդոց պէս եմ ու կը նայիմ մութացիկի մը որ իր լերի ու պաղատազին ասիւր երկարած է անցորդներուն ու կ'ըսէ՝

— Գթացէք այս տխուր եւ ապերժանիկ մարդուն, տեսէք որքան աղքատ է...

1. ՄԱՀՈՒԱՆ ՈՒ ԳԵՂԵՑԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

... Հիմա, ահա կը մտածեմ ես ալ մահուան մասին ու հետզհետէ յուզումս կը մեծնայ: Ու ես ինծի կ'ըսեմ — եթէ վաղը հարկ ըլլայ մեռնիլ, պատրաստ ես: Գիտեմ որ շատ մը բաներ կան կատարելիք որ չեմ

կատարած, դորձեր կան որ մնացած են կիսատ, երգեր՝ որ մնացած են անաւարտ: Հարկ եղած դօրութեամբ չեմ ապրած եւ եթէ պէտք ըլլար վերսկսիլ կեանքը, անշուշտ տարրեր ձեռով պիտի ապրէի:

Տարիներու ընթացքին դանց առած եմ շատ մը բաներ՝ որոնց կարեւորութիւնը հետզհետէ կը շեշտուի ու ընդհակառակը՝ կարեւորութիւն ընծայած եմ դանցառելի, զուր եւ անիմաստ բաներու: Ապրած եմ կծկըւած ինքզինքիս վրայ, ինչպէս խղունջ մը իր պատկանին մէջ ու միայն արեւոտ ու լաւ օրերու է որ գլոխս հանած եմ դուրս: Հակառակ բոլոր ծայներուն որ բարձրացած են հոգիէս՝ եղած եմ անձնասէր, ինքնարաւ, դժկամ ու բծախնդիր: Մտրապէս արհամարհած եմ մարդիկը՝ իրենց տգիտութեան, դուրսիցութեան, գէշ ու խոտուելի կողմերուն համար, գիտնալով հանդերձ թէ արհամարհելով չէ որ ուրիշները կարելի է բարձրացնել: Մարդոց իրական ու մեծ ցաւերուն դիմաց՝ ցոյց տըւած եմ միայն անօգուտ եւ զուր դթութիւն մը, խորշած եմ մարդոց թշուառութենէն ու աշխատած եմ հեռուէն անցնիլ, գիտնալով հանդերձ որ ոչ մէկ առաքինութիւն կայ տառապանքէն խոհական քայլերով հեռանալուն մէջ: Աղքատ, տարարախտ ու մատախուղի մէջ ապրող մարդոց հետ՝ որ գրեթէ միշտ շրջապատած են զիս՝ եղած եմ կարծես օտար, դրսեցի մարդու մը պէս որ առօրեայ կեանքին չի խառնուիր ու պաշտպանած եմ աւելորդ յամառութեամբ՝ իմ ներքին խաղաղութիւնս: Մէկ խօսքով՝ եղած եմ չէղոք ու անիմաստ մարդ մը, որ կեանքին մէջէն կ'անցնի առանց յաղթանակի եւ առանց վէրքի, մինչդեռ գիտեմ որ անընդհատ

պէտք է զինուորը ըլլալ որ եւ է բանակի, պէտք է անընդհատ մտնել դուպարի, հարուածել, հարուածուիլ, յաղթել....:

Բայց ինչ որ չեմ ներեր ինքզինքիս՝ ասիկա մեծ եւ դատապարտելի խարշանքն է որ հողիւս մէջ կը կըրեմ մարդոց կամայ թէ ակամայ բոլոր տղեղութիւններուն եւ թշուառութիւններուն հանդէպ: Չափադանցըւած ու յանցաւոր սիրով մը սիրած եմ բոլոր գեղեցիկ բաները: Հարուստ սենեակի մը ներքինը կամ լառ յարդարուած գրասեղան մը, մաքուր եւ անթերի հագուստներ, խաղաղ ու բաւարար գիւրակեցութիւն մը, լամշարին լոյսը պատուհանին ետին ու կրակը որ մեր մրսկուն ու տրտում մարմինը կը տաքցնէ, գիրք մը ծունկերուդ վրայ ու գլանիկ մը շրթներուդ, ահա՛ ամբողջ երազս, իմ թշուառական ու խեղճ երազս որ կըրցած եմ իրադործել: Միթէ կ'արժէ՞ ասլիլ ու շնչել աշխարհն դժուճ ու յետին հեռանկարներով: Կը զգամ որ ո՛չ:

Ի հարկէ այս բոլորէն դուրս՝ սիրած եմ նաեւ գեղեցկութիւնը առ հասարակ ու ինքն իր մէջ: Կը յիշեմ որ խելայեղ ու ասլահար կեցած եմ վերջալուսային դաշտանկարներու առջեւ: Սիրած եմ անասուններու աննկարագրելի բարութիւնը եւ անոնց գեղեցկութիւնը դաշտին մէջ, հերկի օրերուն, երբ բեղուն հողը կը սատուի ու կ'արտաշնչէ: Սիրած եմ ջուրերը որ կը խոխոջեն, լիճերը որ խաղաղութեամբ կը ննջեն լուսնի լոյսին տակ, արշալոյսները որ կը բացուին ու գիւղաքաղաքին հրաշալի երեկոները: Ազրիւրներուն երգը գուռերուն մէջ ու աղջիկներուն առողջ եւ ուրախ ծի-

Ծաղը ցանկապատներէ ներս: Ծիծեռնակ մը որ կը ծըլ-
ուըլայ կտուրի մը տակ ու ջուրը որ կը գլզլայ՝ կու-
ժին մէջ: Սիրած եւ կրկինքի պատառներ որ կը շողան,
դաշտանկարներ որ կապոյտ մշուշով մը կը պարա-
ծածկուին, ցորենի արտեր որ կը ծփան հովէն, դեղին
և լայն ճամբաներ որ կ'երկարին հեռուն, զէպի անհուն
տարածութիւնները:

Սիրած եւ երգի կտորներ, եղանակներ, բառե՛ր —
— օ՛րատերը որ սիրած եւ — ամբողջ մեր հին մաղա-
ղաթ բուրոյ ու օսկեղինիկ լեզուն: Սիրած եւ բանաս-
տեղծութիւնները, խոնարհ մարդոց կեանքի պատմու-
թիւնները, ու պատահած է որ արտասուեմ՝ դիրքի մը
մէկ էջին վրայ:

Անգամ մը կեցած եւ յուզումնահար, դաշտի ճամ-
բու մը եղերքը, գլխարաց ու խանդաղատանքով լի, լը-
սելու համար հեռաւոր մատուռի մը զանդակին ձայնը,
քաղցրաթափած ու անցելայոյզ: Պատահած է որ ամ-
բողջ հասակովս ծունկի դամ, պղտիկ ու նորարաց ծա-
ղիկի մը առջեւ, զգալով օտեղծադործութեան ամբողջ
խորհուրդը: Սիրած եւ լոյսի խաղերը գիւղաքաղա-
քին փողոցներուն մէջ, նախիրին վերադարձը իրիկ-
ուան ճամբաներէն, կովերը որ կ'անցնին բառաչելէն,
յորդ ու լեցուն ծիծերով: Նորածին դառնուկներն ու
ուլերը՝ իրենց բրդոտ ու փափուկ մորթերով ու մա-
յելէ՛ն, մայելէ՛ն...: Սիրած եւ աղջիկներ որ իմս չե-
ղան բնաւ, մարդիկ որ գիւս չսիրեցին, մանուկներ որ
ուրիշինն են, տղա՛ք, սիրած եւ ամբողջ աշխարհը, մեծ
ու կորստաբեր սիրով մը:

Սիրած եւ աչքեր՝ շողուն ու լուսաւոր, որոնց խո-

բը արտասուքի կաթիլներ կը դողան: Սիրած եմ պայծառ ու քաղցր դէմքեր որ կը ժպտին, ձայներ որ կը հնչեն հեռաւոր ու քաղցր երգերու պէս ու ձեռքեր որ մաքուր են եւ սպիտակ եւ որոնց վրայ մարդ կ'սպէ յուլումէն արտասուել...:

Բայց ո՞վ է որ չի սիրեր զեղեցկութիւնը եւ ի՞նչ հոգեկան մեծութիւն կայ, ի՞նչ հերոսութիւն դայն սիրելուն մէջ: Գեղեցիկ աղջկան մը առջեւ ամենայնաւոր արարածն իսկ կը մնայ շփոթահար ու խռով: Մնաց որ սխալ եմ երբ կ'ըսեմ թէ զեղեցկութիւնը սիրած եմ ինքն իր մէջ: Զայն սիրած եմ ինձ պարզեւած ուրախութեան եւ երջանկութեան համար՝ եսասիրարար, չահախնդրար: Ու ամէն անգամ եւ ամէն զեղեցկութեան առջեւ՝ եղած եմ ընչաքաղց ու անօթի մարդու մը պէս՝ որ ամէն բան կը ցանկայ իրեն համար:

Ահա՛ այսպէս մարդ մը եղած եմ եւ, հասարակ ու սովորական մանր քաղքենի մը որ հողին վրայ կը սոսայ: Ու ինչ որ զիս կը զայրացնէ, իմ վստահութիւնս է թէ այս ասղերը կրնան փոքրիկ փոփոխութիւններով բտորադրել իմ շուրջս ապրող բոլոր մարդիկը, առանց բացառութեան: Արդէն պէտք է ձեզի ըսեմ, որ ես այսօրէս մարդ մը չեմ եղած ու ամբողջ կեանքիս ընթացքին՝ անընդհատ կոխ մղած եմ, իմ հողիս խորը աւտորէն ապրող այս հեռաւոր մարդուն դէմ: Եւ ձեզ խաբեցի, ընկերներ, եւ ուղեցի որ յստակ առուակի մը պէս ըլլամ ու դուք ձեր տխուր պատկերը տեսնէք իմ պայծառ ջուրերուն վրայ: Եւ միշտ դիտցած եմ, սկիզբները անորոշ կերպով, բայց հետզհետէ աւելի պարզութեամբ՝ թէ դիւրին, հասարակ ու սովորական

րան է գեղեցկութիւնը այս եղանակով սիրելը, այս եղանակով փնտռելը: Կը զգամ ու զգացած եմ միշտ որ եթէ գեղեցիկ են կնոջ մը սպիտակ, մաքուր ու անթերի ձեռքերը որ աշխատանք չեն տեսած, նոյնքան ու դուրսէ աւելի գեղեցիկ նաեւ մօր մը կարկամ ու բարի ձեռքերը որ մաշած, չինցած, դուռաթափ եղած են լուացքի տաշտին մէջ: Օ՛ մարդոց թշուառական, մանր-քաղքենի ու դձուձ երազը, որքա՛ն քեզ կ'արհամարհեմ, որքա՛ն ամօթահար եմ, այնքան երկար ատեն քեզ շուրջս տեսած, քեզի հետ կենակցած ըլլալուս համար:

Կեանքի մէջ, այս բոլորէն վեր, պէտք է փնտռել ուրիշ, օ՛, ուրիշ գեղեցկութիւն մը...:

Նս կը մտածեմ մահուան մասին. սպիտակ, հեռաւոր. կը մտածեմ:

Պայքարի մասին, օ՛, զիտէք...:

Յեղափոխութեան մը մասին որ...:

2. ԽՐԱՄԱՏԻ ՄԱՍԻՆ ՈՐ ԿԱՅ

ՄԵՐ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԻՋԵՒ...

Քանի տարիները կ'անցնին՝ այնքան կը համոզուիմ որ դէժ եւ հասարակ անասուն մըն է մարդը, անկարող՝ գեղեցկութեամբ եւ հերոսութեամբ ապրելու: Մարդոց լաւադոյնը, եթէ մինակը խօսի, օրուան վերջին ժամուն, ինծի կը թուի թէ կրնայ ըսել հետեւեալը՝

— Երբ երիտասարդ էի, կ'երազէի հերոսական սպառաշ: Նս զիս կը տանէի բարձունքէ բարձունք, կը մտնէի սլայքարի, սիրոյ կամ դադափարի համար մեր

արիւնաքամ ու տարահալած ժողովուրդին համար ու կ'իյնայի վիրաւոր՝ կոուրի ճամբուն վրայ: Արիւնս որ ջերմ էր ու մաքուր՝ կը թափէի ուրախութեամբ ու երիտասարդ կը մեռնէի: Արդ, արիւնս չթափեցի բնաւ, ներկաս երբեք հերոսական չէ ու կեանքը որ կ'ապրիմ, խաղաղ է ու արդահատելի, եղան մը կեանքին նման:

Աւելի յետոյ կը կարծէի թէ՛ կարելի է կեանքը դեղեցկացնել: Ամէն օր կարելի է որ եւ է բացատրիկ բան ընել: Ուշադրութեամբ հաւաքել ամէն անկիւնէ՝ ամէն բան որ արժանի է տեսելու: Բայց ահա ոչ մէկ դեղեցկութիւն կը գտնեմ կեանքին մէջ ու ամէն առաւօտ կը մտածեմ թէ ի՞նչ կարելի է ընել որ բրած չըլլամ...

— Ու յետոյ, ինչ որ սիրտս անդարձ կերպով կը խոցէ, անկարողութիւնս է ուրիշներուն համար ապրելու: Բաշխ՝ տառապանքներով տառապած ու բոլոր ուրախութիւններով ուրախացած եմ՝ ես ինծի համար: Կը զգամ որ ամէն բան կ'ընեմ ես ինծի համար: Հակառակ սմբողջ ճիգիս՝ կ'ապրիմ կեանքով մը որուն կեդրոնը ես կամ: Սիրտս ինծի համար կը բարախէ, ձեռքերս ինծի համար կ'աշխատին ու ձայնս, մի՛շտ, ինծի համար կը խօսի: Ու կը զգամ որ սիրտի մեռնիմ ես ինծի համար՝ ինչպէս որ ապրեցայ միայն ինծի համար...

— Ասանց, գեղեցկութեան կեանք մըն է ասիկա, լայց ես միմեկ չեմ: Այնքա՛ն շատ ենք մենք, հոգակոյիկ մարդիկ...

— Այսուհանդերձ՝ տարօրինակ է, շատեր կ'ըսեն որ աղնիւ մարդ մըն եմ, իսկ ես, սմբողջ իմ անկեղծութեամբս կ'արդահատիմ իմ վրաս ու կ'ըսեմ՝

— Գիտե՞ս, աչքեր ունէիր, նայելու համար պայծառ

հեռանկարներու։ Առջեւդ տարածութիւններ կային ու հեռուն՝ արեւադօծ հորիզոններ, անջրպետը լոյսն էր, բայց դուն չտեսար դայն։ Նայումքդ կցուած էր ջնչին ու պղտիկ բաներու...։

— Գիտե՞ս, ոտքեր ունէիր երթալու համար ճակատադրական ճամբաներէ, որ կը տանին բարձունքէ բարձունք, բայց դուն մնացիր հոս, թշուառակա՛ն...։

— Ի՞նչ է անունդ, ո՞վ ես դուն։

== Մարդ մը, մանր-քաղքենի...։

ՎԵՐԱԾՆՈՂ ՄԱՐԴՈՒ ՕՐԱԳԻՐ

Օրերը գեղեցիկ, հանդարտ ու պայծառ չեն միշտ: Պզտոր ու յուսահատական ժամեր կան՝ անարդ ժամեր: Ասլրիլ՝ կը նշանակէ խաղաղութեամբ կրել կլիմայի այս բոլոր փոփոխութիւնները: Յորի պէս՝ որ անցեալի աւերակուած երջանկութեան մոխիրներուն վրայ նստած՝ կը սպասէր Տիրոջը ներողութեան, պէտք է յուսալ որ լոյսը անարայման պիտի ծաղի: Ու պէտք է երթալ այդ լոյսին, առանց ընկրկելու: Վտանդի պահուն՝ դիւրին է ընտրութիւնը, վատութեան եւ հերոսութեան միջեւ: Մինչդեռ պէտք է ամէն օր հերոսութեամբ ասլրիլ: Տղմուտ եւ անարդ ժամերու մութին մէջ՝ աշխատիլ արեւածաղին համար: Ինչպէս զիշերը որ երկաթաքարէ սեւ դանդուածին մէջ կը կրէ լուսածիծաղ արշալոյսը հաւատալ որ ամէնէն անարդ մարդու հողին մէջ հերոս մը կը ննջէ:

Ամէնէն անարդ մարդուն հողին մէջ արթնցնել այդ հերոսը:

Կեցած եմ խաւարին մէջ: Վիրաւոր եւ աղքատ մարդ մըն եմ. բայց հողիս պիտի վերածնի: Հսկարտ եմ ու յաղթական: Երէկ, այս գորշ ափերէն ծիծեռնակ-

ներ արձակեցի՝ գէտի գարնան հեռաւոր կայքերը, որ-
պէսդի ինծի վերադառնան, իրենց կտուցներուն մէջ՝
ծիլներով, ծաղիկներով ու գարնանային շաքիլներով:
Մի՛ ըսէք թէ ծիծեռնակները անվերադարձ կերպով մեկ-
նեցան: Ես կը հաւատամ անոնց հրաշալի վերադարձին:

1. ԵԹԷ ՏԱՐԵՎԵՐՁԻՆ ՀԱՇՈՒՆՓԱԿԻ ԸՆԵՍ...

... Երէկ գիշեր՝ առաւօտեան դէմ վերադարձայ
տուն: Մութին մէջէն, կարծես թէ երազի մէջ ըլլայի,
բարձրացայ սանդուխներէն: Ընդհանուր եւ անխզի
լուսեան մէջ, ինքզինքս կը զգայի առանձին, հաբոտ,
զօրաւոր: Լոյսը վառեցի: Փորձեցի քնանալ, բայց ար-
թուն էի միշտ: Յետոյ, հակառակ ամբողջ ճիլիս ըն-
թերցումով զբաղելու, անընդհատ, հեռաւոր ու զանա-
զան յիշատակներ, խորհրդածութիւններ կը խճողէին
ուղեղս: Շարք շարք եւ հասուկաւ երազներ կուզա-
յին ու դունաթափ տերեւներու պէս կ'իյնային իրարու
վրայ: Երգի կտորներ կուզային ու կ'երթային: Այսօր՝
կարծես թէ պայծառ էր հեռանկարը: Մըրձակ ծառեր
կային, բուրումներ օդին մէջ ու եղանակի կտորներ առ-
դին անդին: Ուրիշ օր մը տրտում մարդիկ սպիտակ մե-
սել մը կը տանէին եկեղեցի: Ես կը յիշեմ բաղձաթիւ-
փողոցներ, հարադատ կամ օտար, խոնաւ եւ կիսալոյս:
Կը սլատահի որ սիրեմ շատ բաներ, որոնք արժանի չեն
դոյզն սիրոյ: Ի՞նչ կը նշանակէ սիրել: Դժուար է սահ-
մանել: Դէմքի բեկորներ, խօսքի բեկորներ, երգերու
բեկորներ կան այս սենեակին մութին մէջ: Յետոյ թէ՛
ստանալը աւելի դիւրին է քան տալը: Ինչո՞ւ համար:

Ամէն բան կարելի չէ տալ ուրիշներու, աշուհանդերձ
զժուարը՝ անհրաժեշտը տալն է, ո՛չ թէ աւելորդը:
Ես աղայ մը կը ճանչնամ հպարտ, ինքնաբաւ, գրեթէ
զեղեցիկ: Օր մը ան նստաւ քովս ու ըսաւ. — Ինչո՞ւ
համար կնոջական շրջանակներու մէջ յաջողութիւն չու-
նիմ, ուրիշներէն աւելի ազնւ չեմ, յիմար չեմ, ինչո՞ւ
համար, ըսաւ: Ես ի՞նչ ըսի այս աղուն: Ըսի որ, —
Կիները (բաղձակէտ, դադար): — Այո՛, ըսաւ, կիներ-
ը...: Այդ բանին մէջ որ ես արտասանեցի, ի՞նչ կար...
Արհամարհանք դուցէ եւ կամ դառնութիւն...: Ես թէ
— Գիտե՞ս, կեանքը աշտպէս է, անընդհատ մտախառն
մէջ ու անընդհատ որ եւ է բանի կարօտ: Ան թէ՛

— Հա՛, իրաւունք ունիս...

— Յետոյ, նոյնիսկ եթէ սիրած աղջիկդ քեզ սիրէ,
չուտով կը դառնայ նուազ զեղեցիկ, նուազ կատարեալ,
սովորական վերջապէս: Այդպէս է կեանքը, ստացուած
բանին մէջ դառնութիւն կայ, յաջողութիւն, ձանձրոյթ,
եթէ կ'ուզես...:

Երկէ՛ դիշեր արթուն էի ես այսպէս: Միտքս զերի
էր արտասանուած բաղձաթիւ խօսքերու: Դէմքի բեկոր-
ներ կային մութին մէջ եւ եղանակի կարօտ մը շուրթ-
ներուս վրայ: Ու այս ամբողջ անորոշութեան մէջ աշ-
ուհանդերձ բան մը յատակ էր: Կ'ուզէի վաղուքն սկըս-
եալ օրագիր բռնել, տեսարակ մը ունենալ զբոսանիս մէջ:
Ես ինքնիրենս կ'ըսէի.

— Օրագիր բռնել կը նշանակէ անկեղծօրէն եւ ա-
ռանց ճշմարտութիւնը ծածկելու հաշիւ տալ ինքզին-
քիդ, ամէն անգամ որ անհրաժեշտ ըլլայ ատիկա:

Տակաւին կը նշանակէ՝

— Տեսակ մը սահմանադրութիւն զծել ինքզինքիդ համար, աւելի պատասխանատուութեամբ ապրիլ եւ աւելի կարգ ու պայծառութիւն մտցնել կեանքիդ մէջ:

— Աշխատիլ որ կեանքդ հեազհեաէ ներդաշնակուի պաշտօնարներուդ հետ: Մարդիկ կան որ կ'ըսեն. — Պէտք է որ աշտօրունէ սկսեալ աւելի քաջութեամբ, աւելի հպարտութեամբ ապրիմ... բայց ժամ մը յետոյ կը շարունակեն հին ճամբան: Այսպէս է կեանքը, անընդհատ թեք մակարդակի վրայ եւ անընդհատ սրբադրութեան կարօտ:

Երկար ատենէ ես գիտէի ասիկա: Երկար ատենէ ի վեր ես կ'ուզէի շրջուն դատաւոր մը ունենալ զբոսանիս մէջ: Նեղ, զժուար ժամերու ատեն, երբ մարդ կը կենայ երկու ճամբաներուն առջեւ, կը հարցնէ ինքն իրեն՝ երթալ հոսկե՞ թէ հոնկէ, ո՞րն է շիտակը. սրբասիկ տետրակ մը աշղպիսի վայրկեաններուն մեծ ծառայութիւններ կրնայ մատուցանել:

Ուրեմն երկար ատենէ ի վեր կը զգայի այս անհրաժեշտութիւնը, բայց դորձադրութիւնը կը յետաձգէի բազմաթիւ պատճառներով: Նախ՝ կը վախնայի թէ՛ փոխանակ օրապիր բռնելու՝ դրականութիւն կ'ընեմ... որով փորձս կ'ըլլայ կիսատ եւ անկատար: Զղացումդ զհեղեցիկ կերպով արտայայտելու ցանկութիւնը՝ յաճախ պատճառ կ'ըլլայ խեղաթիւրումի: Երկրորդ՝ կը վախնայի որ անհնար կ'ըլլայ իրապէս եւ ամբողջովին անկեղծ ըլլալ: Ամէնէն շիտակ ու մաքուր կեանքին մէջ իսկ մութ կէտեր կան: Բաներ կան որոնց մասին պէտք է բարձրաձայն խօսիլ: Երրորդ՝ կը կարծէի որ լաւ է որ եւ է զբաւոր հեաք ձգել կեանքի մը մասին որ

բոլոր կեանքերուն պէս քիչ մը աւելի կամ պակաս եւ տխուր կողմեր ունի: Ո՛վ որ յանցանք չունի՝ թո՛ղ առաջին քարը նետէ, կ'ըսէր Նաղովրեցին: Ամէն մարդ ունի այս մեծ հպարտութիւնը, ունեցած է եւ կամ պիտի ունենայ — ապրիլ արութեամբ եւ առանց տկարութեան:

Կը զգայի նաեւ որ կեանքիս մէջ փոսեր կան, կան նաեւ բարձունքեր: Երբ մարդ կ'ապրի առօրեայ եւ հեւի հեւ կեանքով՝ չ'անդրադառնար այս բոլորին: Բայց երբ օտարի պէս կը նայիս կեանքիդ վրան, քու սեփական բարձունքներուդ կատարէն քու բոլոր մութ փոսերուդ մէջ, կրնաս գլխի պտոյտ ունենալ, ապրելու որախոսութիւնդ եւ ինքզինքիդ վրայ ունեցած հաւատքդ կորսնցնել, մտածել որ եղած ես զօրաւոր եւ յետոյ տըկար, պզտիկ փառասիրութիւններու գերի, հասարակ...:

Այսու հանդերձ դիտէիր որ պէտք էր ապրիլ քաջութեամբ, սիրով եւ հպարտութեամբ, ամէն օր քիչ մը աւելի հերոսութեամբ, քիչ մը աւելի ուրիշին համար: Եթէ կարելի չէ գէթ փորձել զօրութեամբ, ապրիլ առանց կեղծիքի, դիտնալ թէ ի՞նչ մարդ ես, ուրկէ՞ կուգաս, ո՛ւր կ'երթաս:

— Կարելի է ապրիլ ու հիննա՛լ, մաշիլ ամէն օր, հին դիրքի մը պէս, եւ ծերանալ առանց ծանրութեան, առանց զեղեցկութեան:

— Կարելի է ապրիլ ու պայքարիլ: Խոյի մը պէս որ եղջիւր կը թօթուէ, վայրագութեամբ յարձակիլ կեանքին վրայ, երթալ յաղթանակներու, հոգ չէ նաեւ պարտութեանց, արիւնդ թափել կեանքի ամբարտակնե-

բուն վրայ . . . :

Բաղմաթիւ եղանակներ կան ապրելու : Ամէն մարդ չունի իրեն յատուկ ապրելու ձեւը :

Դուն ի՞նչպէս կ'ապրիս, ի՞նչպէս ապրեցար, կ'ըսէ ձայնը :

* * *

Կը թուի թէ բաղմաթիւ մութ կէտեր կան կեանքիս մէջ : Հոգիիս ճրագը անկեղծութեամբ պէտք է պտըտցնեմ այս խաւարին մէջ որ կեանքս է : Խաղաղութեամբ ու ամէն օր քիչ մը աւելի լուսաւորեմ այս փակուղին : Բայց ո՞ւրկէ սկսիլ, ո՞րքան հեռաւոր տարիներ կան, հեռաւոր թուականներ այս կարճ կեանքին մէջ : Նախ՝ քանի՞ տարեկան եմ, ո՞րքան հինցած եմ . . .

— Շա՛տ : Հակառակ հոգիիս ամբողջ երիտասարդութեան, մարմինս ծեր է, հինցած, մաշած, կ'ըսէ հեռաւոր ձայն մը : Դաւադիր ու խոնջ մարմնի մը մէջ, անբացատրելի կերպով երիտասարդ հոգի մը կը կրեմ : Բաղմաթիւ գծաւորութիւններու, հակասութիւններու, աններդաշնակութիւններու պատճառներէն մէկը այս է :

Յետոյ, միթէ՞ մինչեւ հիմա ապրած եմ առանց նուաստացումի, առանց դժուձ եւ անարժան արարքներու, առանց վատութեան, — ո՛չ, կարգ մը մութ բաներ պատահած են կեանքիս մէջ : Կ'ըսեմ՝ պատահած են եւ ոչ թէ՛ բրած եմ : Բայց մի՞թէ կեանքիս մէջ պատահած է որ եւ է դեհիկ, դժուձ, անարժան բան, որուն հանդէպ հաճոյակատար կամ անխոյժ եղած ըլլամ : — Ո՛չ : Ամէն անգամ կոտւած եմ այս բռնոր թեքումներուն դէմ, անասելի, անբացատրելի, վայրագ

կատաղութեամբ: Եթէ պարտուած եմ, պարտութիւնս եղած է փառաւոր: Գրեթէ միշտ ու առանց տկարութեան՝ աշխատած եմ քաջութեամբ, հպարտութեամբ, դրեթէ հերոսութեամբ ապրիլ: Երբ շուրջս կը նայիմ, կը զգամ որ տարրեր եմ շուրջս ապրող մարդոց շատերէն: Անշուշտ մարդոց մէջ կան հերոսներ, որոնց քովը ես մըջիւնի մը պէս եմ աշտարակին վրայ: Երբեմն կը պատահի որ մարդու մը յիշատակին առջեւ ես զիս զգամ դաժաճ, զանցառելի, աննշան, բայց կան նաեւ շատ մը ուրիշներ, որոնց աչքերուն կրնամ նայիլ հրապարտութեամբ, այլ սիրով: Անբնդհատ աշխատած եմ վեր ապրիլ առօրեայ դժուճ հաշիւներէն, պղտիկ չահախնդրութիւններէն, անարժան կապերէն, դաւերէն, դարչ ու հողակոյիկ կիրքերէն: Յաճախ մնացած եմ թեւարեկ, յաճախ չեմ յաջողած, զիտեմ, հոս հողին վերայ, երբ ուզած եմ բարձրանալ մեծ դարափարի մը թեւերուն վրայ: Բայց, մարդի՛կ, նման պահերու կըրնաք նայիլ աչքերուս, որոնք լուսալիք, պայծառ եւ երազներով լեցուն են: Հոն կան դարնան ցօղաթուրմ ծիւղեր, ծաղիկներ որ կը բացուին, ծիծեռնակներ որ կ'անցնին քաղցր թեւարախումներով, դէմքի բեկորներ, դորս սիրած եմ, աստղեր, անհամար աստղեր...

Բոլոր իմ տարեկից բնկերներս, հաւատքով ու ինքզինքնուն հեռ դէմ դիմաց չեն կրնար ըսել այս բաները: Շատեր կան որ աշտպէս չեն: Շատեր կան որ կեանքը կը տեսնեն սովորական, պղտիկ, անարժան ապրելու: Ես այս բաները կ'ըսեմ, որ յետադային, դուք հասկընաք զիս, որ զիս շտեմնէք՝ ինչպէս որ չեմ:

* * *

2. ԵԹԷ ԷԱՐՅՆԵՆ ԹԷ ԻՆՉՈՒ ԿՍԱՊՐԻՍ

Օրերը զեղեցիկ, պայծառ ու հանդարտ չեն միշտ: Պղտոր ու յուսահատական ժամեր կան, անարդ ժամեր՝ երբ խարդախ ու յողնած ձայներ կը հնչեն, տերեւներու եւ ջուրերու ձայնով՝

— Ինչո՞ւ կ'ապրիս, ինչո՞ւ կ'ապրիս...

— Որովհետեւ հակառակ ամէն յուսահատութեան, հիասթափութեան եւ յողնութեան կոչերու որ կը բարձրանան ամէն անկիւնէ, հակառակ բոլոր դաւերուն որ ընկերը կը լարէ ընկերոջ դէմ, կը զգամ որ կեանքը զեղեցիկ է, մեծ, ութեղ: Կարելի է հպարտութեամբ եւ հերոսութեամբ ապրիլ: Մեռնիլ յաղթանակելով: Որովհետեւ կը հաւատամ՝

— Միւրոյ (ծաղիկներ կան, մանուկներ կան, լուսաթաթախ աչքերով աղջիկներ կան: Ես մայր մը ունէի որուն ձեռքերը սպիտակ էին): Ընկերութեան (ընկերներ կան որ կը մեռնին իրարու համար): Մարդոց, այո՛, կը հաւատամ մարդոց (մարդիկ երբեմն հերոսներ են, մարդարէներ, բանաստեղծներ): Կը հաւատամ դադափարներու եւ անոնց զեղեցկութեան: Ո՞վ է այն դժուճ, հասարակ, անարդ մարդը, որ կրնայ առանց խռովքի անցնիլ՝ իրապէս դադափարական եւ հերոսական կեանքի մը առջեւէն (թքած, այդ մարդուն վրայ): Կը հաւատամ պայքարներու: Շատ մը պայքարներու, արիւնոտ, դժուար, սանձարեկ՝ որ մարդիկ մղած են, պիտի մղեն, կը մղեն մեր շուրջը ամէն օր, մեզ հողին

կապող բաղձաթիւ կապերու դէմ, մեր տւերակներէն բարձրացող յուսարեկութեան ճիշերուն դէմ:

— Կը հաւատամ բարձունքներու: Մեր մեծ ու լուսակտուր Մատիսին: Գու Մասիսիդ՝ որ հողիիդ տարածութիւններուն վրայ շքեղօրէն կը կանդնի, ընկեր: Կը հաւատամ նաեւ որ ուրիշ ժողովուրդներ ուրիշ լեռներ ունին՝ նոյնքան լուսակտուր, նոյնքան հաղարամեայ, նոյնքան յաւիտենական, օ՛ վեհափառ:

— Կը հաւատամ՝ լոյսերու, մօտը, հեռուն: Ըլլա՛ն աստղեր, լապտեր թէ աղօտ բոց: Ըլլայ կանթեղ Հայոց կապոյտ երկինքին վրայ: Հասարակ մարդիկ որ չէք ուղեր հասկնալ թէ ես սիրելով հանդերձ բոլոր լոյսերը, մօտը, հեռուն, աշտարակներուն վրայ, թէ ովկիանոսներէն անդին, այսու հանդերձ կրնամ հաւատարիմ մընալ Լուսաւորչի կանթեղին որ հեռուն կը պլպլայ, հասարակ մարդիկ, կ'ըսեմ՝ ես կը սիրեմ ձեզ, մեծ եւ կորստաբեր սիրով մը...:

— Կը հաւատամ, գիտէ՞ք, թափուած, աստաօրէն հոսած արիւններու: Անոնց ջերմութեան, ազնուութեան, օգուտին: Կը հաւատամ մեր արեան, Հայոց արեան, որ որոշ ժամերուն երակներուս մէջ կը փրփրի, կ'ուռի, կ'ալեկոծի կարծես: Մանուկներու ծերերու, աշխատաւոր մարդոց սուրբ արիւնին: — Գինովցէք ասկէ, կ'ըսէր կապոյտ աչքերով Նազովրեցին, ա՛յս է իմ արիւնս...: Ես կը հաւատամ թափուած բոլոր արիւններուն բարութեան, բայց նաեւ անոնց քինախնդրութեան: Ես կը սպասեմ այդ քինախնդրութեան ժամուն: Նիցչէ կ'ըսէր. — Արիւնովդ գրէ... ու Եսեմին, ռուսական անպարագիծ ու մեծ տափերուն արիւնէն ծնած ե-

դերական բանաստեղծը՝ իր արվեստովը դրեց իր վերջին
երգը։ Ինչպե՞ս կ'ուզէք որ չհաւատամ բոլոր թափուած
արիւններու յաղթանակին, անոնց քինախնդրութեան...

— Կը հաւատամ յեղափոխութեան։ Եթէ՝ ամէն
բան թուէր հասարակ, գորշ, աղեղ, եթէ պատահի որ
ըլլայ աշղպէս, աշուհանդերձ, եւ կ'ուզէի ասորիլ՝ աշղ
դերադանց ու օգոստափառ օրուան համար։ «Օրերու
օր»ին։

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՊՅՈՅՏ

ՔԱՊԻՐԻ ՊԱՐՏԷԶԻՆ ՄԷԶ

Երջանկութիւն եւ սիրոյ ծարաւ հոգիս սեղմած անսուաղ եւ լերկ ափիս մէջ, ահա տարիներէ ի վեր, կ'երթամ ափէ ափ, կը կախուիմ ծանրաբեռ ճիւղերէ ու կ'իյնամ, կը հպիմ կիներու ու ամէն անգամ իմ հարստութենէս բան մը կը ձգեմ իրենց վրայ ու երբեք հանդիստ չեմ ննջեր՝ զարնան դիշերները, աստղերուն տակ:

Ահա տարիներէ ի վեր այսպէս կ'երթամ ափէ ափ, խոնջ ու մաշած ներքաններով եւ չեմ դիտեր ինչ կ'որոնեմ ինձմէ դուրս ու չեմ գտներ: Ծամբայ չմնաց որ չմաշէի: Ինչի՞նչ է որ կը սպասեմ ինձմէ դուրս եւ չեմ ստանար: Փամերը իրենց վախճանին կ'երթան չուրջս, օրերը կը միմեկն եւ ես, անընդհատ, երջանկութեան եւ սիրոյ ծարաւ հոգիս՝ սեղմած անսուաղ եւ լերկ ափիս մէջ՝ կը տանիմ ուրախութենէ ուրախութիւն եւ երբ աչքերս պզտորին զառնութեամբ՝ զայն կը նետեմ մէկ կողմ, հոգիս, այս մանուկը:

Եթէ ճամբայ ըլլար, պիտի հասնէինք ի վերջոյ վախճանի: Ես այնքան ճամբաներ կը ճանչնամ: Եթէ եղանակ ըլլար, կ'երթար իր վերջաւորութեան, տօթին կը յաջորդէր դալուկ, խոնաւ աշնան դիշեր: Եթէ մատ-
կան ըլլար՝ կը հասնէի վերջին էջին եւ վերջին բառին վրայ կանդ կ'աւանդէի: Մինչդեռ, ահա՛ տարիներէ ի վեր, զուարթ թէ ծանր օդով, աղջամղջային մութի թէ արեւածաղի տաք լոյսի մէջէն, նոյն անվերջ արշաւն է՝ անհանդրուան ու հինցնող:

Շատ մը բաներու տիրեցի եւ շատ մը բաներ ունեցայ, բայց երբ դիշերը իջաւ բարձիւս վրայ՝ զլխուս մէջ, միշտ նոյն չիտթն էր ու տիկն մէջ՝ միշտ նոյն խոռով ու անհանդիստ հողին: Քանի՛ անգամներ յուսահատ եւ տխուր, ըսած եմ ես ինծի թէ՝ դուցէ ա'լ բան չմնաց դուրսը՝ եւ թէ հիմա պէտք է դահանալ մեր ներքին հարստութեամբ: Բայց առաւօտեան, մազերս հողին, սիրտըս դողահար՝ վաղած եմ միշտ նոր արկածներու ետեւէ: Եւ չեմ գիտեր թէ՝ ե'րբ կանդ պիտի առնեմ...

— Մի՛ երթար, մի՛ երթար ծաղկապարտէզը:

Բարեկամ, մի՛ երթար:

Քու մէջն է ծաղկապարտէզը:

Կա'նդ առ հաղարթերթ նունուֆարին վրայ եւ հոնկէ գիտէ անծայր գեղեցկութիւնը...

Կ'ըսէ Քապիր, Հնդկի բանաստեղծը: Օ՛, Քապիր:

Այսու հանդերձ ես կը բանամ պարտէզին դուռը: Ռունդերս ծարաւ են նոր քոյրերու, Քապիր, ձեռքերս՝ անօթի են ու կը սպասեն խնջոյքի ժամուն: Մերկ ու

թրթռուն աղջիկ մը թեւերուն վրայ, հնդիկ աղջիկ մը, տաք ու թխազոյն մօրթով, երիտասարդ մարդ մըն եմ ահաւասիկ՝ որ կ'երթայ անյայտ ճամբէ մը, Քապի՛ր...:

ԿԱՆԾԱՆԷ ԿԱՆԾԱՆ, ԵՐԳԷ ԵՐԳ...

Մայիսի երեկոն՝ մեղմանուչ ու ծորուն, կը հոսի կածաններէն որ կը լեցնէ լուսթիւնը: Մութը ծառերուն վրայ՝ ամպի պատառի մը պէս կը կախուի: Ծառեր կան մերկ ու ողորկ բուներով, սպիտակ բուներով: Եթէ մութը՝ իր խորհուրդին մէջ քիչ յետոյ ծածկէ ամէն բան, այս ծառերը պիտի դողան՝ կիններու պէս որ կը սպասեն սիրոյ ժամուն: Կանաչը՝ ոտքերուն տակ, թարմ է ցօղաթուրմ, միջատ մը կը հծծէ թառած խաւի մը ծղօտին: Սաղաղութիւնը զեռի պէս կը հոսի, լայնատարած ու կարծես թէ անխղելի: Օ՛ր անկոհակ տաքածութիւն, մէկը ըլլար եւ խղէր լուսթիւնը: Ի՞նչպէս կարելի է խղել լուսթիւնը: Պզտիկ երգով մը դուցէ: Օ՛ր ո՛չ:

— Ես կը սիրեմ անծայր ու ծանր լուսթիւնները որ յանկարծ կը խզուին սիրոյ սրտաբեկ ճիչով մը, կամ մանուկի ճիչով՝ որ կարօտ է քու սպիտակ, բարախուն ու կենսատու ծիծերուդ: Օ՛ր յաւիտենական մայր...:

— Յաղեցումի դառնութեան, հասարակ արբեցումի ճիչեր չեմ ուզեր...:

— Սեւ տաքածութեան մէջ՝ մեծ թռչուն մը լայն թեւաբախումներով թռչ անցնի ու պոռայ...:

— Հնդիկ կոյս մը, Քապի՛ր, տասներկու տարեկան, թուխ ու տաք մօրթով, թող ճշայ առաջին արուին հըպումին համար:

— Խղել լռութիւնը՝ եւ սյապէս կը հասկնամ... :

— Էդ մը, բարի՛ ու բեղուն, տղաբերքի ցաւով թո՛ղ կողկողայ... :

— Շուն մը որ շատ ծեծ կերած է՝ դրան մը առջեւ թող կաղկանծէ :

— Լուսնահմայ՝ թո՛ղ ան հաչէ, լուսնկայի դիմաց... :

— Քապի՛ր, Պանդէսի ափերուն վրայ, եղէգնուտներուն մէջ, երբ երկիւղած ու խռով՝ կը սպասէիր սիրոյ մեծ յայտնութեան՝ մեծ րամանաւտան ինչպէս որ ճշաց... :

— Ու քու հողիդ քացուեցաւ... :

— Այնպէս, մէկը թո՛ղ խղէր լռութիւնը, յաւիտենական երգ մը ըսէր... :

— Շատ մը հասարակ ձայներ կան աղանջներուս մէջ, ո՛ր աղքատութիւն :

— Կը բնակիս հետս ու արտասանած բառերուս մէջ կը յանդիմանես զիս, իսկ ես քեզ լսել չեմ ուզեր... :

— Ըսէ՛, Քապի՛ր, ես ինչո՞վ եմ մեղաւոր որ մարդիկ հիմա՝ յայտնութիւններու ծարաւը չունին եւ մեծ բաներու չեն սպասեր... :

— Պզտիկ կլին մը, հասարակ ու դիւրամատչելի կառքով՝ որ զիշերուան ամէ՛ն ժամուն, կը հնազանդի ցանկութեանդ :

— Տուն մը խաղաղ որմերով : Քանի մը մտխո ծառ, Քապի՛ր, սեղան մը, մանուկ մը ու դրամարեղին մէջ քիչ մը դրամ, ո՛ր ձեռքի աղտ... :

— Ահա՛ մարդոց երազը որ շուրջս անընդհատ կը յածի, կ'ուզէ զիս դերի վարել, պղծել զիս, Քապի՛ր՝

հնդիկ բանաստեղծ . . . :

— Հիմա, անհնար է լուսթիւնը: Մարդոց սնայ-
նամտութեան առջեւ՝

— Բանաստեղծութիւնը իր իրաւունքները կը զիջի
հասարակ բաներու . . . :

— Մեծ եւ յղի լուսթիւն մը կայ ու ես կը սղասեմ
մեծ ձայնի մը՝ որ մեծ եղելութեան մը պէս պիտի բար-
ձրանայ . . . :

Ահա կը քալեմ կրկին, լուսթեան մէջէն ու քու եր-
զերդ՝ հեռաւոր յիշատակներու պէս՝ խաղաղօրէն կը
բարձրանան հողիկս մէջ ու կը հասնին չրթներու:
Բարձրահասակ ու կարշնեղ կնճիններ, խաւարին մէջ,
թեւարաց, կարծես՝ իրենց ծարաւին քիչ մը յաղեցում
կը հայցեն: Ի՞նչ թռչուն է ասիկա որ կը խզէ լուսթիւ-
նը: Կեռնե՞լս է թէ ցախասարիկ, չեմ գիտեր: Զուրը կը
հոսի՝ սղտոր ու հանդարտ, լուալով իր եղերքները:
Հողիս, արտի մը պէս բլլար ու հեռադնաց ու երջանիկ
ջուր մը՝ դար ու ողողէր գիւս: Երբ դուն, ո՞վ քաղցրա-
խօս հնդիկ, հստայնանկ էիր, Պէնարէսի մէջ, երբ քու
խաղաղ ու լուսայիւր բառերովդ մարդոց կը սորվեցնէիր
թէ հանապաղօր ու սովորական կեանքին մէջ իսկ պէ՛տք
է փնտռել մեր ուրախութիւնը, օ՛ր Քապի՛բ, երբ դուն
հալածական, Գանդէսի ափերն ի վեր, թափառական ու
մարդարէ՛ մարդու ցուպը ափիդ մէջ՝ կանդ կ'առնէիր
ամէն մարդու հողիին առջեւ ու կ'ուզէիր սիրել ուսու-
ցանել մարդոց, կը զարնէիր անոնց սրտերուն փակ դու-
ները ու կը կանչէիր զանոնք զոհարերութեան ու լա-

ւաղոյն կեանքի ըմբռնումին, օ՛ր Քապի՛ր, շուայտութեան ու շնութեան ապրանքներ չկային շուրջդ ու այս քարէ անծայր քաղաքներու մղձաւանջը չէր ճնշեր:

Շրթներուդ վրայ սիրոյ բառերը թեթեւ էին ու հեռանկարը չէր պղտորեր՝ աչքերուդ ծարաւը: Երդդ այն ստեն հնարաւոր էր ու քաղցրահունչ ու մարդիկ կային որ կը լսէին քեզ սիրով: Հիմա, հողիիս մէջ, բառերդ կը հնչեն թիւր եւ խուլ ձայներու պէս՝ որովհետեւ յիշատակներ կան ուտերուդ վրայ՝ որ պաղ են ու ծանր քարերու պէս:

Բայց դուն կ'ըսես.

— Գիշերուան ստուերները կը յաժին՝ թանձր եւ խոր: Անոնք կը մթնցնեն սիրտը եւ կը ծածկեն մարմինն ու հոգին...

Բա՛ց պատուհանդ արեւամուտին դէմ եւ կորսուէ՛ սիրոյ երկինքին մէջ...

Ըմպէ՛ քաղցր մեղրը, դուր կը ծորեն սրտի նունու-Փարներու թերթերը...

Թո՛ղ որ ծողու կոհակները թափանցեն մարմինէդ ներս: Ի՛նչ չքեղ է ծովը...

Մտիկ ըրէ՛, ծովային խեցիներու եւ զանդակներու ձայնը կը բարձրանայ...:

Քապի՛րն ըսաւ.

— Օ՛ր եղբայր, նայէ՛, արարիչը այս անօթին մէջն է, իմ մարմինիս...:

(«Քապիրեան Երդեր», XXIV)

ՊԻՏԻ ՍԿՍԻՄ ՆԵՐԲՈՂԵԼՈՎ ԶԵԶ...

Աղջիկներուն, կոյս կամ պիղծ կողերով, մանուկներուն որկր հանգչին ձեր ցուրտ դերեղմանատուններուն մէջ, ոջլոտ թափառաչքիկներուն որ շան պէս կը մեռնին ձեր կամուրջներուն տակ, բանուորներուն որ կը կառուցանեն ձեզ, ձեր զիշերամոլներուն, ցալալին աղջիկներուն, փողոցի աղոց, ծերերուն, բոլորիդ որ կ'ապրիք ու կը ծանծրանաք ու քաղաքէ քաղաք կը տանիք ձեր անբուժելի յոգնութիւնը, առանց դալու իւրաքանչիւրին առանձնայատուկ շնորհն ու դադանիքը, ձեզի՝ որ ծնած էք քաղաքներու պարիսպներէն ներս ու ձեզի՝ որ ծնած էք պատերէն դուրս, բոլորի՛դ...

Եթէ գայիր ու ըսէիր, երբ հայրենի տանս սարփինային տակ կեցած՝ կը նայէի աստղերու հոյլին, ոտաբոսպիկ ու պայծառադէմ, ակռաներուս տակ պատուելով խոշոր ու հիւթեղ դեղձի մը՝ արեւադոյն ու պաղ մորթը, պիլի ալլ բարակ մորթը, եթէ գայիր ու ըսէիր ինծի, երբ առտուան արեւին մէջ, վայրի անասունի պէս, խառնելու համար թարմ ու առոյգ ձայնս՝ անասուններու առողջ ու դեղջուկ ձայներուն, կը պոռայի եզրօրս, — ելի՛ր, ելի՛ր... եթէ գայիր ու ըսէիր ինծի թէ ճամբաներուն վրայ ներբաններս պիտի հիննային ու քաղաքէ քաղաք, որպէս մօլորեալ ուղեւոր, խոնջ ալլ երիտասարդ ուղեւոր՝ ապաստան ու երջանկութիւն պիտի որոնէի, եթէ գայիր ու ըսէիր ինծի թէ վիկուլի մէջ խալացի հայրենաբաղձ պանդուխտներուն

հետ «Սանքա Լուչիա» պիտի երգէի, Քիլիսի ձեթաստաններուն մէջ, դիշերը սրափալով պիտի սպասէի առաւօտեան, եթէ դայիր ու ըսէիր ինծի թէ Պիրեոնի թշուառ աղիճները պիտի ուղէին զիս բռնի տանիլ տուն, Հալէպի մէջ պիտի հայհոյէի Աստուծոյ եւ իր երկրային մօտենտիկներուն, Փարիզի մէջ շարաթներով Պապէօֆի պէս չոր հաց ու յեղափոխութիւն կրծէի, Շարլըվիլի մէջ արտասուէի արձանի մը վրայ, եթէ դայիր ու ըսէիր ինծի թէ Թիֆլիսի մէջ Վրացիները պիտի արհամարհէին զիս ու Երեսանի մէջ պիտի զգայի սր Արեւմտահայ եմ, եթէ դայիր ու ըսէիր ինծի ասիկա, թէ Նալիուլի մէջ «Տէր սղորմիա...» պիտի երգէի ու Մարսելլի գոհհներուն մէջ ամէնայն ամբողջ հայ ժողովուրդին համար, Ճիլլալլաքի մէջ կզակս պիտի ջախջախէին ու Այնքապի մէջ կողերս պիտի ջարդէին Աստուծոյ սպիտակ նաշիհին համար, երբ դայիր ու ըսէիր ինծի թէ Պրիւալի մէջ ամբողջ դիշեր մը ազտօտ լուանի մը տակ պիտի թափառէի զոյգ մը աչքերու համար, Ատանայի մէջ պիտի ուրանայի լուսաւորչական եկեղեցին, հաղարամեայ ալլ հրաշալի ու հայրենաշունչ եկեղեցին, Պուլսոյ մէջ անընդհատ հողիս հին երգի մը պէս պիտի հիննար, Կըրնուսլի մէջ, դիշեր մը, մահաբաղձիկ աչքերով պիտի նայէի Իզէրի պղտոր ու տրբտուժ ջուրերուն, կարօտնալով քեզ, ո՛վ հայրենի քաղաք, փնտռելով քեզ փողոցներուն մէջ եւ տուներուն վրայ, քու ծառերուդ սօսափունովը եւ ջուրերուդ ձայնովը, ո՛վ հայրենի քաղաք, դիտեմ, ես պիտի մնայի երկմիտ ու չուար, ալլ տենդահար ձեր կարօտովը օտար քաղաքներ՝...

Հակառակ բոլոր ցաւերուն որ հանչցայ ձեր պարիսպներէն ներս, վէրքերուն՝ որ խոցեցին մարմինս՝ երիտասարդութիւնս զոր բեկոր սու բեկոր կը սպառեմ ձեր շուկաներուն վրայ՝ որպէս ածան ապրանք, այս գիրքը պիտի սկսիմ ներբողելով ձեզ, օտա՛ր քաղաքներ...

Խաղաղութեամբ՝ որպէս անհանդրուան համբորդ, պիտի անցնիմ կրկին ձեր եղերքներէն, գիշերները պիտի դեղերիմ ձեր հրապարակներուն վրայ, մարմինիս անյաղուրդ տենդը պիտի յաղեցնեմ ձեր աղջիկներուն քով, պիտի դռնեմ ձեր փողոցները, կանդ պիտի առնեմ միջնադարեան պատերու առջեւ, անոնց խարակներուն ու հին քարերուն, պիտի ունկնդրեմ ճպտուներուն շաղակրատ երգը Էֆս-ան-Փրովանսի փունջադեղ սօսիներուն տակ, Մեծ-Ղարաֆիլիսէի անտառին մէջ մանիշակ պիտի հաւաքեմ անօթի մատներով ու հակառակ ցնցոտիներու ու թշուառութեան Դիլիզանի մէջ, գիշերը զարթուն պիտի կենամ սիրահար շան պէս կադկամնէլով լուսնին դէմ, Հայու աղջիկ, քեզի համար ու քու սեւ արտեւանունքներու...

Զուսպ ու հանդարտ բաւերով պիտի ներբողեմ ձեզ, քաղաքներ, հակառակ ձեր պարունակած ամբողջ տառապանքին, հիւանդութեան եւ թշուառութեան, գերի քաղաքներ՝ որ կարօտ էք ծինելոյցի ծուխի... բոլորիդ քովէն պիտի անցնիմ սիրով ու անաչառութեամբ ու ձեր բոլոր գեղեցիկութիւնները բարձր ձայնով պիտի թուեմ: Պիտի երգեմ անյողգող ու սիրահար ձայնով՝

ՁԵՐ ԱՂԶԻԿՆԵՐԸ

Որ գիշերները իրենց սպիտակ առաղաստը կ'աղ-

տոտեն յանցաւոր երազներով: Հիւսիսի մէջ նուրբ ու բարակ մորթերով՝ ուր ցորենի շատ պղտիկ հատիկներու պէս ցորենապոյն ցանի կտորներ կ'ամ չնան արեւին դէմ, հարաւի արեւին տակ՝ սեւ ու ազուր խաղերով, իրենց մեղմ ու կամչոտ ծիծերուն տակ, Թաւի ստակերու պէս: Ձեր աղջիկները ճկուն ու ճապուկ վիթերու պէս կամ դանդաղաշարժ, հեշտադին ու հեղզ ինչպէս բեղուն կովեր որ մարդերու վրայ կը ճարակեն: Ձեր աղջիկները, քաղաքներ, որ իրենց սպիտակ ծոցը քանի մը արծաթի համար կը բանան կամ հակառակ աշխարհի սմբողջ հարստութեան իրենց կոյս ու անեղծ աղբիւրը կատաղութեամբ կը սեղմեն մերժելով անարդ հեշտութիւնը: Պիտի դովեմ քաղաքներ, քաջ ու սոսող ձայնով մը

ՁԵՐ ՓՈՂՈՑՆԵՐԸ

Որ անձրեւին տակ, անխղիւի լուծեամբ մը կը հիննան ու կ'երկարին օձադալար: Ձեր փողոցները առանց սալաշտտակի արեւելքի հրատապ երկինքին տակ, անձառ ու անապահով: Եղբուսած սլացիկ կաղամախներով, դով ու մաքուր կամ տաշուած ու քաղքենի եւ դիշերը՝ ծախու աղջիկներով որ կը սպասեն յաճախորդի: Պիտի ներբողեմ քաղաքներ՝

ՁԵՐ ԳԻՇԵՐՆԵՐԸ ԵՒ ԱՌԱՒՕՏՆԵՐԸ

Գիշերներ որ չեն ծաղիւր եւ առաւօտներ որ թրջած են մատախուղով: Գիշերներ որ սպիտակ են ու ծաղկադարդ եւ առաւօտներ որ կը ժպտին մանկանց լուսաթաթախ աչքերուն պէս...

Օ՛ր քաղաքներ՝, քաղաքներ... ո՞ւրկէ սկսիմ եւ ո՛ւր վերջացնեմ, ո՞ւրկէ մեկնիմ եւ ո՛ւր վերադառնամ, անձայր քաղաքներ...:

ՓՈՐՁ՝ ՄԱՐԴ ՄԸ ՄԵՐԿԱՑՆԵԼՈՒ

Քեզ տեսնել մերկ, պատուղի մը պէս ատիւս մէջ, խճաքարի մը պէս՝ մաշած ու անձնատուր աւազուտքին վրայ: Քեզ տեսնել մերկ, ազջկան մը պէս՝ որովայնիդ սեւ պատուղովը, ուլի մը պէս մերկ, դարնան առաջին ամսուն՝ երբ կը ծնի հովիւին ծեր ատերուս մէջ: Քեզ տեսնել մերկ, ո՛վ դուն, ո՛վ ես, մարդ սուղծուածային, անլուծելի խնդիր, անկարելի օրագրի մը էջերուն վրայ՝ բոլորովին անձնատուր ու ամբողջովին մաքուր՝ ամէն օտար նիւթէ: Քեզ տեսնել մերկ՝ մեռելի մը պէս, ամբողջ արատներովդ, տկարութիւններովդ, արդարացումներովդ: Քեզ տեսնել մերկ՝ մուրացիկի ձեռքի մը պէս, քարի մը պէս լուացուած անձրեւէն: Քեզ տեսնել մերկ...

Օ՛, հազուած ես դուն սակայն ու կը քալես փողոցէն՝ ո՛ւր խուժանը շուրջդ, ո՛ւր խուժանը եւ տխուր խուժանը առջեւդ՝ կ'ոռնայ, կը մեծնայ ու կը թաւալի: Ի՞նչպէս մօտենալ քեզի ու ի՞նչպէս հանուցնել քեզ, մարդոց անկարեկիր նայուածքին տակ, ո՛վ դուն, ո՛վ ես...:

Անբնդհատ խօսակցութեան մէջ եմ ինքս ինձ հետ: Անբնդհատ երկու մարդիկ, երբեմն բաղձաթիւ մարդիկ, խօսակցութեան մէջ են ինձ հետ: Ու անբնդհատ ուրիշ մարդ մը՝ շատ ապրած ու շուտ ծերացած մարդ մը, Ժօռատ, թշուառական, ծամածուռ ու դէշ Ժպիտով մը կը նայի ինձի, այս մարդուն ու այս մարդոց նո՛յն

մարմինն մէջ: Ու բոլորս միասին, պարտաւոր ենք ապրիլ նոյն մարմինն մէջ, մեր բոլոր արատներովը, ցաւերովն ու վէրքերովը: Ես՝ իմ խնդալաւութեամբս, դուն՝ քու յուսահատութեամբդ ու աղամաթափ ծերը՝ իր դէշ ու ծամածուռ ժպիտովը: Ես պիտի կռուիմ, դուն պիտի արտասուես ու միւսը պիտի դիտէ մեզ: Ու այս բոլորը մենք պիտի ընենք միաժամանակ: Միաժամանակ դուն պիտի հծծես, ես բարձր ու ատողջ ձայնով պիտի յանդիմանեմ քեզ ու միւսը, յանկարծ, յազթանակի պահուն՝ անդուխտ ու հեղնական բառով մը պիտի փլցնէ չէնքը: Եւ երեքս միասին, ու բոլորս միասին, արմուկ արմուկի՝ պիտի քալենք փողոցէն՝ ուր խուժանը շուրջդ, ուր խուժանը ետիս պիտի ոռնայ, մեծնայ ու թաւալի: Ու երբեք խաղաղութիւն պիտի չըլլայ, ոչ ալ զինաղաղար: Անընդհատ քու հեկեկանքներովդ, սիրած ու յիշատակ դարձած կնոջ մը պէս, պիտի հետեւիս քայլերուս ու զինաթափ ընես զիս, ժուստ ծերը պիտի ծիծաղի՝ դեղին աչքերով սատանայի պէս ու ես պիտի բաժնեմ իր դաստակը: Ու ասիկա ամէն օր ու ամէն ժամ կեանքի ամէնէն զանցառելի դէպքերուն առջեւ: Ես պիտի քալեմ, դուն պիտի քաշես թեղանիքէս եւ ծերը պիտի քրքջայ:

Ծերը. — Կը կարծէիր որ իրաւախօհութեամբ կարելի է ապրիլ հետս: Ո՛չ, կարելի չէ՛: Պատուաւոր հաշտութիւնը չեմ սիրեր, կէս զիջումներով չեմ գոհանար, ինչպէս կրնամ ժխտել ինքզինքս: Թշնամի եմ մանկութեան, երիտասարդութիւնը չեմ սիրեր՝ որովհետեւ արիւնս պաղ է ու ձեռքերս դատարկ են, կուսակից եմ արագ լուծումներու: Եթէ կ'ուզես՝ վերջացնենք այս պատմութիւնը...

— Եւ ինչո՞ւ համար պիտի վերջացնենք այս պատմութիւնը, թշուա՞ռ ծեր: Ուրախութիւններ կան որ կը սպասեն մեզի, աղջիկներ՝ աշխարհի որ եւ է մէկ անկիւնը, որ պիտի սիրենք օր մը, պայքարներ՝ որոնց պիտի մասնակցինք, երգեր՝ որ դեռ պիտի երգենք, վէրքեր՝ որոնցմով պիտի արիւնիւնք: Գարուններ ու ձմեռներ կան դեռ իրենց ծաղիկներովն ու ձիւներովը: Պանդխտութիւններ կան որ պիտի վերջանան: Օր մը պիտի վերադառնանք երկիր ու ապրիլին, Հայոց անտառներուն մէջ, Լուսաւորչի աջը մեզ պիտի առաջնորդէ ու ձիւնին տակէն սրսփացող մանիշակներ պիտի հաւաքենք...

— Ուրախութիւնները կը նմանին Մէթէրլինկի թռչուններուն, կապոյտ ու առեղծուածային: Շատ մը աղջիկներ սիրած ենք արդէն ու ի՞նչ մնացած է մեր ձեռքերուն վրայ — Մոխիր: Ու ի՞նչ մնացած է մեր հոգւոյն խորը — Ատելութիւն: Գիտենք մոխիրին համը եւ ատելութեան դժբախտութիւնը: Պայքարները՝ որոնց պիտի մասնակցինք, պիտի ըլլան դուր եւ առանց յաղթանակի: Երգերը որ պիտի երգենք՝ անընդհատ պիտի ըլլան նոյնը: Գարունները՝ նոյն դարուններն են միշտ ու ոչ մէկ Լուսաւորչի աջ մեզ չի կրնար ազատ ափ հանել այս բաւիղէն եւ ո՛չ մէկ կանթեղ մեզ չի կրնար լուսաւորել...

Օր մը առաջ, օր մը յետոյ, հոս՝ թէ քիչ մը հեռուն, երկրէն դուրս թէ երկրէն ներս, նո՛յն ոսկերտութիւն է ու նոյն ափ մը աճիւնը: Վերջացնե՛նք, վերջացնե՛նք այս անօգուտ, այս աւելորդ, այս տխուր պատմութիւնը...

Բ. ՄԱՍ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ողբացեալ Վաղդէն Շուշանեանի մտերիմ բարեկամներն ու զրական տարեկից ընկերները, անոր մահունան տարեկիցին առթիւ իրենց ծրարած յիշատակարան-ղրքոյիկն մասնակցութիւնս բերելու կը հրաւիրեն զիս. ու — հակառակ որ այս պահուս զրականէն տարբեր, թէեւ Թրանսայի հայ դաղթականներու շահերուն տեսակէտով կարեւոր, մատչողութիւններով զրաւուած եմ, — չեմ կրնար այդ հրաւերին գէթ քանի մը տողով չպատասխանել:

Վաղդէն Շուշանեան 1914ի պատերազմին որբերէն մէկն էր, ու այդ պատերազմէն յետոյ օտար երկիրներու մէջ ի յայտ եկած զրական ամենէն վառ ուժերէն մէկը: Իր ոճապաշտ արձակագրի, թարմ ու աւիւնալից բանաստեղծի ու մեր զրական աշխարհաբարը նորերուն մէջ ամենէն աւելի լաւ գործածել զիտցողներէն մին հանդիսացող զրադէտի տաղանդը արդէն իսկ կը զնահատէ՝ նոյն իսկ իր գործունէութեան առաջին շրջանին, երբ իր մէջ գտնուող բանավիճող հրապարակալիրը հանրային հարցերու եւ աղաւթին դործունէութեան նուիրուած յօդուածներու մէջ կը պաշտպանէր զաղափարներ որ մեծ մասամբ տարբեր էին իմիններէս ու ինծի հանդէպ կը բռնէր գիրք մը որ հե-

ուս էր բարեկամական ըլլալէ : Կարդացեր էի իր դրական ճոխ ու կուռ արձակէն ընտիր էջեր, մասնաւորապէս Մեմֆ հանդէսին մէջ, և Անահիտի քրոնիկի մէջ ի վեր հաներ էի ինչ որ ատոնց մէջ կար արժէքաւոր : Պերճ ու քնարերգական արձակի մը մէջ մտածող բանաստեղծ մը կը յայտնուէր հոգ ինծի, և այդ ուժը չտեսնել ու չդնահատել՝ իր անձնաւորութեան երկրորդական ու վաղանցուկ մէկ դժին պատճառով, չէի կըրնար : Իսկ իր խումբ մը ոտանաւոր տաղերուն մէջ, զոր կոչնակը հրատարակեր էր, այնպիսի երիտասարդ, լուսաւոր, կեանքի հրճուանքով լեցուն քնարերգութիւն մը դտեր էի, որ կը զարմանայի թէ ինչո՞ւ աջդ գրողը է՛ն առաջ չէր նուիրուեր իր բուն կոչումին, որ բանաստեղծի կոչումն էր :

Իր կեանքին, որ սահմանուած էր ա՛յնքան կարճատեւ ըլլալու, վերջին տարիներուն, Շուշանեան ինծի շատ մօտեցած, բարեկամներէս մին դարձած էր : Քանի մը վիպակները, զոր Յովհաննէս Թրակացի ստանուծումով հրատարակած էր Պոսթընի Հայրեմիք ամսագրին մէջ, ցոյց կուտային իր գրական տաղանդը՝ հասունացած ու ընդլայնուած : Վարպետ արձակագրի, հոգեբան դիտող ու բանաստեղծական շունչով արտայայտուող գրադէտի նշանաւոր արտադրութիւններ էին աւսոնք : Գիտէի, մասամբ իրմէ իմանալով, մասամբ՝ իր մտերիմներէն, թէ ան ունէր դէզ մը անտիպ էջեր, արձակ և ոտանաւոր, և թէ ան ունէր նաեւ շատ մը դրական ծրագրերներ, զոր պիտի իրադրոճէր անշուշտ՝ եթէ ճակատագիրն անոր կեանքի թեւն անողորմ վա-

դատամութեամբ մը կտրած չլլար: Այդ յանկարծական մահը, որով քաջառօղջ թուռդ ալդ մարմնեղ երիտասարդը մեղմէ ընդ միշտ դասուեցաւ, մեր գրականութեան համար զժրագղութիւն մը եղաւ:

Ինչ որ սակայն Շուշանեան կը թողու իբր զուտ գրական դորձ՝ հանդէսներու եւ լրագիրներու մէջ ցրուած, միանալով իր անտիպ արտադրութեանց, որոնք ըստ իր մտերիմներուն բաւական ստուար են քանակով, կը բաւէ այդ գրագէտին անունն անկորուստ պահպանելու եւ անոր ապահովելու առաջին տեղերէն մին 1914ի պատերազմէն յետոյ երեւան եկած հայ գրականութեան մէջ:

Շուշանեանի մտերիմներուն — ու բովանդակ գրասէր Հայութեան — վրայ պարտականութիւն մը կը ծանրանայ, ինչպէս կ'ըսէի իր յուղարկաւորութեան օրն արտասանած դամբանականիս մէջ, այն է՝ ի լոյս ընծայել իր անտիպ դորձերը եւ հատորներու մէջ սովորփել իր հրատարակած գրական էջերը:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

ՈՐԲԸ

ՎԱԶԳԻՆՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆՆԻ

յուզիչ եւ ամբասիր յիշատակին

Կը քափառէր՝ որբանոցէն խուսափած...
Ըմբոստ մ'էր ան... Ձէր հանդուրժեր որ կրկին
Դառնալէ վերջ ծոցն ազգութեան գրկաբաց,
Խեղն ու ողորմ ու անքըռիչ տըւայտին...

Կը քափառէր... Յանկարծ, շեշտին հիացած,
Հայ մեծատուն մ'ըսաւ. — « Կ'ըլլա՞ս իմ որդին:
Քեզի ուսում, քեզի պերն կեանք, սիրոյ գա՛նձ...
Կերպարանափոխ տե՛ս, չի՛ վայլեր ցնցոտին... »:

Լըռեց տըղան՝ խածած շրթունքը դողդոջ...
Եւ, երբոր ետ վանեց արցունքն ու կսկիծ՝
« Ո՛չ... ըսաւ ան... հայրս ալ հարուստ մըն էր... Ո՛չ,

Պիտի մընամ ես որդեգիրն իմ ազգիս՝
Լոկ ըլլալու համար ամոր պարտական... »:
Եւ աւելցուց. — « Գիտե՛մ իմ պարտքս վաղուան... »:

ՎԱՀՐԱՄ ԹԱԹՈՒԼ

(« Հին ու Նոր Տաղեր »)

Տիկ. Ի. Վահրամ Թաքուլ մեզի հաղորդած է իր
ամուսնոյն՝ բանաստեղծ Թաքուլի մասնակցութիւնը

այս ձեռնարկին, հետեւեալ երկտաղով. —

« Վաղզէնի յիշատակին նուիրուած ձեր ձեռնարկին մասին Թաթուլը թէ՛ ուրախութիւն զգաց եւ թէ ցաւ:

« Ուրախութիւն՝ անոր համար որ ներկայ համա-տարած եսասիրութեան օրերուն՝ երբ մարդկային կեանքը շատ աւելի աժան դարձած է քան մասցու կեն-դանիի մը կեանքը, երիտասարդութեան մէջ նահատակ մեռած հայ մտաւորականի մը յիշատակը լքումի չէ մատնուած, հակառակ ամէն օր մեր գլխուն տեղացող բաղձատեսակ ումբերուն: Իսկ ցաւ՝ անո՛ր համար որ պիտի չկրնայ ինքն ալ մասնակցիլ ողբացեալ Վաղզէ-նի յիշատակին նուիրուած համակրական ցոյցին: Բը-ժիշկը առ այժմ արդիւած է որ եւ է լուրջ ճիշդ ընել: Եւ սակայն, չուղելով անմասն մնալ, փափաքեցաւ որ այդ կաղմուելիք հատորին մէջ տեղ գանէ, եթէ ան-պատեհութիւն չէ, իր այն հնչեակը որ լոյս տեսած է իր Տալիքուն մէջ եւ որ նուիրուած է Վաղզէնին, «Որբը» վերտառութեամբ: Վաղզէն ինքն ալ 1914-18-ի պատերազմէն վերջը որբ եղած էր »:

(ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԸ)

Վաղզէնի մկրտութեան անունն էր Օննիկ, իրեն յա-ջորդող եղբօրն ու քրոջը անդրանիկն էր: Գունտ ու կը-լոր տղայ մը, համակրելի ու խելացի, որ իր դատար-բահին մէջ թէ՛ իր բնաւորութեամբ եւ թէ իր ուշիմու-թեամբ կ'անջատուէր զանդուածէն: Երիտասարդ Վաղ-զէնը մանուկ Օննիկին շարունակութիւնն էր՝ թէ՛ ար-տաքինով եւ թէ ներքինով: Վաղզէնի մօտ իր լաւագոյն

յատկութիւնները իրեն հուշային մանկութենէն իսկ, աւելի աճած ու ինքնադաստէ՛ ձեռով: Դասարանիս՝ որ Ռոտոսթոյի Ս. Խաչ Թաղի Մանկապարտէզին 8 տարեկաններու բաժանմունքն էր, 60 աշակերտներուն մէջ Օննիկին անհատականութիւնը շեշտակի կը զծագրուէր իր արարքներով եւ աշակերտական կենցաղով: Օննիկ իր բնաւորութեամբ անզուսպ էր եւ կը յորդէր խեղացութեամբ: Վաղգէնի ընկերային յատկութիւնները՝ իրերօղնութիւն, ընկերօրութիւն եւ արդարամբաւորութեան կօրով, մանուկ Օննիկ իր առաջին օրերուն իսկ մէջ ցոյց կուտար բացարձակէս: Օննիկ բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ էր եւ զբոսանք մրդկողէններով լեցուն կուլար զպրօց, ունեցածը իր չունեւոր ընկերներուն եղբայրօրէն կը բաժնէր: Անշուշտ այդ օրերէն իսկ հաճոյք զգալով ընկերօրութեան ու զոհողութեան այդ արարքներէն:

Արդար դատերու բուն ախոյեան Վաղգէնը այդ օրէն իսկ Օննիկին մէջ չկա՞ր միթէ:

Միշտ արթուն, եւ ամենուրեք անհանգարտ՝ զբոսոցը թէ եկեղեցին, բայց երբեք աներես տղայ մը չէր անիկա: Կարիճ Ռոտոսթոյի խկական զաւակն էր Օննիկ, միշտ անձնուէր, զոհարեւող, զրեթէ հերոսական:

Նրիտասարդ Վաղգէնը հաղուադէպ պարագաներու մէջ միայն տեսնելու սրտեհուութիւնը ունեցայ, Փարիզ, պարսղաներ, ուր անիկա չէր վրիպեր ապացոյցները տալէ իր վեհանձնութեան եւ աղնուական համեստութեան:

Զմայլելի մայր մը ունէր, զմայլելի՝ իր բարութեամբ, իր պարզութեամբ եւ իր հիւրասիրութեամբ:

կը կարծեմ թէ Վազգէն իր հողեկան բարեմասնութիւններէն քիչ բան չէ որ կը պարտի մօրը:

Իսկ հայրը՝ իր հիւանդագին վիճակին բերմամբ, ամէն օր ձիու վրայ հեծած կը տեղափոխուէր եւ կը շրջապաշէր՝ Ռոստոմթոյի նման զաւառային ոչ շատ մեծ քաղաքի մը մէջ:

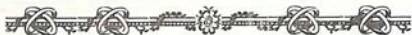
Իր հայրն ալ զոհ գացած էր կուրծքի հիւանդութեան մը, որմէ չէր կրցած ճողոպրել՝ հակառակ լայն բարեկեցութեան մը պարզեւած միջոցներուն: Տարիներ վերջ, միեւնոյն վախճանն էր որ կը հարուածէր որդին՝ այս զմեզակ պանդխտութեան մէջ:

Շուշանեան Գրիգոր էֆէնտիի որդին Վազգէնը՝ միակ շառաւիղն էր իր բնտանիքէն մնացած, որ պրծած էր բռնապաշտի արհաւիրքէն... Վերջին «կամաւոր» տարադրութիւնն ալ զանիկա խլեց ...:

Փարիզ

ԻՍԿՈՒՀԻ Վ. ԹԱԹՈՒԼ

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ ՄԸ

Վաղղէն Շուշանեանը հողին յանձնեցիներ: Յուզումնալից, փոթորկոտ կեանք մը՝ որ վաղահասօրէն մարեցաւ. ողբերգական չրջանի մը մէջ, քիչ մը աննշմար: Բարեկամ մը դադաղին վրան բաւ. որ «Շուշանեան մինակ աղբեցաւ. վերջին չրջանին»: Մինակութիւնը՝ շատերուն կողմէ փնտուռած բան մըն է, տեսակ մը ապատանարան՝ հողեկան խռովք մը ծածկելու, ներքին ալեկոծումներով մեծափառ աղբելու համար: Շուշանեան ինք չփնտուց «վերջին չրջան»ի այդ մինակութիւնը, ոչ թէ անոր համար որ հողին խռովուած չէր, ոչ թէ ներքին բուռն ալեկոծումներէ զուրկ էր, որովհետեւ, ինք նախ և առաջ փողոցի, ամբոխի տղան էր: Վաղղէն դատապարտուեցաւ մինակութեան: Հաղար պատճառներով՝ ամէնքն ալ անկախ իրմէն: Որովհետեւ, ինք մինակութիւնը չէր սիրեր: Նոյն իսկ կը վախնար անկէ: Ըսի փողոցի, ամբոխի տղան էր, իր ներքին կեանքէն, մինակութենէն, մինակ մնալէն վախցող մը:

Օր մը՝ որ և է պատճառով օր մը լքումի, մինակ մնալու հեռապատկերին առջեւ կը դողդղար, ինչպէս անյատակ անդունդի առջեւ կեցած մէկը:

Իր ամէն շարժումէն, իր ամէն մէկ քայլափոխէն կը դղացուէր սարսուռը այդ հեռապատկերին, երբեմն ահաբեկումի կը հասնէր, որովհետեւ տարակոյսով

լլկուած հոգի մը ունէր : Որովհետեւ, մինչեւ այդ «վերջին շրջան»ը Վաղդէնը նախ եւ առաջ ամբողջի տղան էր, բաղմութիւններուն խօսելու ծարաւով, բաղմութիւնները յառաջ մղելու փառասիրութիւնով : Մինչեւ այդ «վերջին շրջան»ը իր մէջ հանրային մարդը տիրապետող էր, զբաղէտ-բանաստեղծը երկրորդ զծի վրայ կուգար . զրիչը՝ մինակութեան ընկեր մը, զրիչը՝ պատեանին մէջ սուր մը, օր մը մինակութեան անդունդին մէջ շողացնելու, ի՛ր բախտը անոր յանձնելու համար :

Վաղդէնը բաղմարարդ երեսով հոգի մը ունէր : Մեր նոր կեանքի տմէնէն հետաքրքիր, արկածալի տիպարներէն մէկը : Մէկ երկու բառով, մէկ երկու էջով կարելի չէ արտադրել անոր տիպարը : Իրբեւ մէկը՝ որ տմէնէն հին շրջանէն ճանչցած եմ զինքը, պիտի ֆանամ իմ տպաւորութիւններս տալ՝ առաւելագէտ հանրային գործիչ Շուշանեանի մասին :

×

Վաղդէն կասկածոտ էր : Տարակոյսով լլկուած հոգի մը ունէր : Իր մէջ միակ անշեղ, յամառ պայքարը այդ ներքին տարակոյսին դէմ մղուած զաղտնի պայքարն էր : Տարակոյսը մարդը հաւատազուրկ չի դարձներ, բայց հաւատքը խոցելի կ'ընէ, հաւատքը փորձութեան չի դիմանար : Վաղդէն Շուշանեանին հաւատքը կասկածի, նուիրումի, կիրքի, մոլեռանդութեան, ժխտումի, սիրոյ եւ ատելութեան, դուքի եւ անդիմութեան տարօրինակ խառնուրդ մըն էր, որ վիճարանութեան, զբաղէտի ժամանակ զինք կը դնէր զեղեցկութեան բարձունքի մը վրայ, ուրկէ՝ կ'երեւէր

անընկճելի ջահակիրի կերպարանքով, զանդուածը խեղաբեցնելու աստիճան: Յետոյ անձնական դիտողութիւն մը, կեանքի հետ հանդիպում մը, բիրտ իրականութեան հետ շփում մը, կարիքը փոքր աս փոքր կը դրաւէին, կը նուաճէին իր ալեծ աշի հոգին: Կարծես՝ պարպուած պոսթիւմէն, պարապը կը նստէր հոգիին մէջ, ա'լ բանի չէր հաւատար: Որովհետեւ, բանի մը չհաւատալը լաւ բան չէ, կը սկսէր հաւատալ այն բանին որ բրած էր, մզած էր ուրիշները որ չհաւատան:

Կը խորչէր ժէսթերէն, շողջողուն ածականներէն, բայց իր հանրային կեանքին հիմնական մոքիւլը ժէսթն էր եւ ածականը: Կ'այսպանէր, կը դատապարտէր սքանաւալը, բայց իր մտքին ամբողջ ներութիւնը ի սպաս կը դնէր սքանաւալներ կաղմակերպելու համար:

Շխտակ կեցուածքը, ճակատաբացութիւնը կը պաշտէր, բայց սմէնէն շատ կողմնակի հարուածներու, ակնարկութիւններու տկարութիւնն ունէր: Բերանը ահուկի ձևով կը բանար, այն սարսուռը տալով որ ա'լ խորտակումները անխուսափելի են, բայց ակնարկութիւնը եւ սպառնալիքը մէջտեղ կ'ելլէր:

Չար ու չարաճճի էր: Չեմ գիտեր թէ չարի ու բարիի պայքարը իրեն ներսը ինչպէս կը զարգանար, բայց տղաւորութիւնս այն է որ ներքին տուամ չունէր: Իբրեւ դրողէս, բանաստեղծ չէր տառապեր, իբրեւ մարդ կը տառապէր, Ֆիդիքապէս կը տառապէր: Գրելը որ կը դործածէր՝ տառապող մարդուն ցաւը անկեղծօրէն տալու համար չէր, այլ կը ջանար դայն ծածկել: Կը կարծէր որ հացի համար տառապելը նուազագիծ է, ու կը ջանար հոգարտ երեւալ իր ցաւը ծածկելով:

Իր մտաւորական կառոյցքը մեծղի էր, զաղթային ցուցահանդէսի մէջ վերարտադրուած Անթորի տաճարին նմանութեամբ, ըստ իս վերարտադրում մը, ոչ թէ վերստեղծում: Ինք արտադրելու կողմնակից էր, մեծ ստեղծաւորութեան բանալին՝ երեւակայութիւնը տրկար էր իր մէջ, այլ մաքէթներու, արտադրութիւններու մարզն էր, հետեւորար, իր միջոցը՝ հմտութիւնը:

Կեանքի գիտողութիւնը սուր էր թերեւ, բայց հակադդեցութիւնները շատ հաղուադիւտ կերպով անմիջական էին: Ընդհանրապէս հակադդեցութիւնները դանդաղօրէն կը յայտնաբերուէին եւ այդ ժամանակ առարկայական կ'ըլլար, ամէն բան երկայն շունչով կը հասուննար իր մէջ:

Աւելի դատաւորի խառնուածք ունէր, այլ ահեղ, վերջին դատաստանին արհաւիրքովը կը մտատանջուէր:

Մտաւորականը չէր սիրեր: Մտաւորականը հացկատակ մըն էր իրեն համար, թշուառ արարած մը զոր հարկ է կերակրել: Պատուիրան մը չունէր, պատուէրները քարոյներ էին իրեն համար, բայց աջ ու ձախ պատուէրներ կուտար:

Մեր ծախողած, վրիպած յեղափոխութենէն յետոյ քաջուած էր անկիւն մը տպրուստ ճարելու համար, սկսած էր հակիլ դէպի իր բեղուն ներաշխարհը: Այնտեղ երեւան հանած էր անհուն զաշտանկար մը, սրմէն կախարդուած էր: Այլ փողոցի, ամբոխի տղան տեղ տրուած էր զրադէտին, անոր ձեռքին մէջ դրած էր բնաիր վրձին մը որ նկարէ, նիւթականացնէ, արտաբերէ ներքին զաշտանկարը:

Այն պահուն՝ երբ ահարկու փոթորիկ մը պատճա-

սով հայ կեանքին վերջին կապերն ալ փրթած քլլալ կը թուէին, ու նոյն այդ ահարկու փոթորիկին պատճառով ամէն յոյս ու հաւատք հնարաւոր, մերձաւոր քլլալ կը թուէր, խմացանք որ Վաղդէն Շուշանեան վերադարձած է փարիզ, կարծես երկար ու բախտախնդիր ճանապարհորդութենէ մը՝ ի՛ր ճամբորդութիւնը լիովին օգտագործած՝ մեծ հունձք կատարած, իր շտեմարանը լեցուցած եւ քսանեակ մը հոտորներով հարստացած:

Վաղդէնին յատկութիւնները բաղձապիտի էին: Ան՝ ժխտելի տաղանդ մը: Միայն զեղարուեստական գրող մը չէր, վիպող, բանաստեղծ: Թեւաւոր լեզուով հրապարակագիր մըն էր նաեւ: Կրնար խմբադրել որքան զրահան նոյնքան ալ քաղաքական հանդէս մը կամ թերթ մը: Գիտէր ալեկոծել ժողովները, կտրել թափել խնդիրները: Նոյնքան ալ կազմակերպելէ մըն էր: Պիտի բռնէր բաղձարմանդակ միտք մըն էր:

Զրկուածի, իրաւագուրիկի, անիրաւուածի երբեմն հիւանդադին հոգեփիճակը սառջ կույար անկէ որ մեր կեանքին մէջ իր տեղը պատճ չէր: Ասդին անդին ներհուն, հաւատքով ու խանդավառութիւնով լեցուն յողուածներ կը ստորադրէր, ուրիշներուն մօքի ու հոգիի հաց կը մատակարարէր, ինք առանց հանապաղօրեայ հացի՝ Փլաս Սորպոնէն Պուլլաւ Սէն Միշէլ վերարկուն վրան ձգած, թերթերու կամ գրքերու դէղ մը անուրիւն տակ իր թշուառութիւնը կը պատցնէր, քիթը վեր քաշելով ի խնդիր քանի մը տաք քրուասաններու:

Անիկա տեսապէս թշուառ էր: Երբեմն ալ հպարտ իր թշուառութիւնով: Յաճախ՝ իր թշուառութիւնը

բանալ մտածելու փոխարէն՝ կարծես կը Զանար երկարաձգելու։ Իր բաղմերանդ տաղանդէն աւելի՝ իր ինքնաբաւ հրաշալի պատուանդան մըն էր, կ'ուզէր պատուանդան ծառայեցնել իր թշուառութիւնը։

Իրրեւ դրադէտ բանաստեղծ գիտէր որ տառապիլը թէև զատնադոյն բայց անսահմանելի հաճոյք մըն է, կատաղի հաճոյք մը։ Տառապանքը կը կրէր ըստ երևւոյթին կրաւորականութիւնով, այդպէս ալ էր։ Բայց անոր ներքին, ծածուկ հակադրեցութիւնը իրեն մէջ կը դրսևորուէր տեսակ մը առելութիւնով, արհամարհանքով դէպի այն ընկերները որոնք ձեւով մը հանապաօրեայ հացի խնդիրը լուծած էին։

Վաղդէն աւելի բան մըն ալ ունէր։ Յեղափոխական էր։ «Բառերու» հանգէտ իր պոռթկուն առելութեան մէջ զգայուն տկարութիւն մը ունէր այդ բառին հանդէտ։ Բոլոր արժանիքները, տաղանդը նոյնիսկ՝ բան մը չեն արժեր, յեղափոխական ըլլալ հարկաւոր է։

Վաղդէն իր սերնդակից մտաւորականները կա՛մ հակայեղափոխական կ'ընդունէր կամ պակաս, բառային յեղափոխական։

Այս պատճառաւ տեսական հակադրութիւն մը կար իր ու միւսներուն միջեւ։ Առհասարակ անձնական բացատրութիւններու ուղիղ գիծը իրեն մեթոտը չէր։ Իրեն մէջ թիրիմացութիւնները շուտով ամպակոյտ կը կադմէին, կ'աճէին։ Կը սիրէր այդ ամպամած օդը։ Բացատրութիւնը եթէ անխուսափելի ըլլար, անիկա «Լոյթ»ի մը տարադր կը զգենուր, յանդերձ թշնամանքի։

Բայց Վաղդէնին յեղափոխական միտքը զուրկ էր մեծ երեւակայութենէ։ Շատ կարդացող եւ ամէն բան

կարգացող՝ իր միտքերը երբեմն անօրոշ, չփոթ էին: Տարբականէն անմիջապէս բարձրացին (առանց երկրորդականի) ցատկելով՝ մշակոյթի տեսակէտէն խոցելի կողմ մը ունէր: Բոլոր տեսութիւններուն հետ ծանօթանալէ յետոյ է որ սկսաւ փնտռել բանալին: Իրեն մեկնակէտը տաղանդն էր, հզօր տաք ներշնչում մը որ կը մղէր զինք զէպի իր մտաւորական ճակատադիրը:

Անոր մէջ վերնաշէնքը կաթողիկէ մը եղած էր, հիմը տկար: Վերջէն լծուեցաւ հիմը ամբացնելու դժուարին աշխատանքին: Յաջողեցաւ ամբացնել, զօրացնել զայն: Այս գաղտնի աշխատանքը ինքն իր մէջ, զինք զարտուղի տկար մը դարձուց: Ուրիշ մը իր տեղը կրնար իյնալ, ինք չինկաւ շնորհիւ բնատուր հզօր իմացականութեան: Ըսի գաղտնի աշխատանք: Այդ գաղտնի աշխատանքը իրեն նկարագրին մասը կազմեց, որոշ խորամանկութիւնով:

Շատ կարգացող եւ ամէն բան կարգացող, բարձրարարբառ յեղափոխական, էր սակայն էապէս Conformiste մը ազդային-կուսակցական կեանքի մէջ: Ընկալեալ ձեւերու, լուծումներու կողմնակից, ի՞ր պաշտամունքը կ'երթար հաւատարակչութեան: Այս ինքնին իմաստուն հանդանակը նաեւ երկնայրի սուր է, յաճախ հանրային մարդը կը կորսնցնէ իր հաւատարակչութիւնը, չկորսնցնելու իր հնչունքին մէջ:

Conformisme ը վաղղէնին մէջ ձեւ մը, տարազ մըն էր: Մաքէն կուդար, ոչ թէ տաղանդէն: Որովհետեւ՝ անվիճելի տաղանդը, որով օժտուած էր, զինք նաեւ հրապատակ կը դարձնէր տաղանդի օրէնքին: Տաղանդին օրէնքը, անբեկանելի օրէնքը, բոլոր իս, թուիչքն է, հրապառ վաղը: Մանաւանդ յեղափոխականը՝ չի կրնար

conformiste ըլլալ: Conformismը ժխտումն է յեզոթութեանին: Վաղդէն տաղանդի օրէնքին հառաթէ ծըն էր, թերեւս անկախ «խելօք Վաղդէնէն, ձեւապաշտ Վաղդէնէն»: Հետեւաբար, ենթակայ պարբերաբար խօլ թռիջքներու, ի խնդիր տարերային ձեւերու: Արդէն մեր վիճակին մէջ, մեր զժոխային նժդեհական պայմաններուն մէջ ո՛վ իրաւունք ունի խելօք, կոճկուած, ասլըսպրուած ձեւերու: Զի՞ կրնար ըլլալ որ մեր հարցին անյոյս, անդտանելի լուծումը՝ որ մեր օրերուն մեծադոյն տուամն է, դանուխ, ժայթքի լոյսի պէս տարրերային ձեւերէն, մեծադոյն բարդութիւններէն:

Մտքէն, տրամաբանութենէն կամ ձեւապաշտութենէ թելադրուած conformiste ըւ իր բացառիկ տաղանդէն, յեղափոխական բուն խառնուածքէն, արդարութեան, ճշմարտութեան ծարաւի իր փարթամ հողիէն յանկարծուած ժայթքող թռիչքը՝ արտաքուստ թէեւ քանդարար, բայց էսպէս կառուցանողական թռիչքը դինք պակասաւոր կը դարձնէր: Թեւաւորտոր կ'իյնար: Որովհետեւ, թռիչքի պահուն անդամ առհաւութեամբ conformisteը կ'արթնար: Կը դանդաղ նահանջական: Եւ որովհետեւ, շատ խելացի եւ նուրբ էր, նահանջը կը պատրաստէր երկայն շունչով ու կանխադոյն ձեւով: Տալով այդ դիմայեղութեան ետ եւ առաջ թռիչքի ձեւ մը:

Մեծ ուղիխանոսի յատուկ տեղատուութիւնն ու մաղընթացութիւնը իր մէջ տեւական եղաւ, որովհետեւ մեծ հողի մը ունէր:

Հանրային կեանքի մէջ բազմատաղանդ ըլլալը իբրեւն վտանգաւոր կողմերը ունի: Վաղդէն նաեւ բանաստեղծ էր, քիչ՝ բայց էր: Տեղատուութիւնը իր մէջ լը-

քումն էր : Լքումը ղինք կը պաշարէր :

Խառնուածքով տիւնամիք, վճռական էր : Գիտէր ներկայացող ամենարարդ խնդիրները իր պարզադոյն ձեւին մէջ ղնել, ղանակի հարուածով մը կտրել, ձեղքել : Բայց չէր կրնար սրբող խնդիրները բարդացնել, ընդհանրացումներու տանիլ :

Սուր եւ թափանցող միտք՝ ափսոսալի տկարութիւն մը ունէր երկընտրանքներու առջեւ : Ամէն բան կուտար որ ինք չզտնուի այդ բացորոշ իրականութեան առջեւ : Գտնուելու պարագային, հակառակ իր վճռականութեան, ուժականութեան, կ'ուղէր որ որոշումը ուրիշ մը տայ եւ ինք լոկ հետեւող մը եղած ըլլայ : Խղճմտանքի խռովանքէն կը վախնար, այդ վախը՝ ամէնէն խռով խղճմտանքը տուած էր իրեն :

Այս քանի մը արագ ակնարկները ինծի կը թուի թէ բաւականաչափ ձեւով երեւան կը հանեն այն հակադրութիւնը որ կար առհասարակ մտաւորականներու եւ մասնաւորապէս իր սերնդակից մտաւորականներուն հետ :

Իր ընկերներէն ոմանք ղինք կը նկատէին խաղի, էնթրիկի տղայ, փոփոխամիտ, որ նեղ վալրիկանէն կը մերժէ յենարան ըլլալ : Արդարեւ յենարան կը փնտռէր, բայց ինք յենարան ըլլալու համար ստեղծուած չէր : Ծածուկ, դադոնի տկարութիւն մը կար իր մէջ : Յաւատենականութեան, անմահութեան իր ձգտումին մէջ վաղանցիկ բան մը կը մատնէր : Դուրսէն շարունակ ղաշնակից, ղինակից, յենարան կը փնտռէր, բայց ոչ ոքի տեսական ձեւով ղաշնակցութիւն, ղինակցութիւն չէր ընծայեր : Տարակոյսը ղէպի իր սեփական միջոցներուն անբաւարարութիւնը խուլ ղղացում մըն էր որ

դինք կը շարչրկէր աստիճօրէն:

Այսօր՝ խիստ երիտասարդ՝ չըսելու համար ծաղկահասակ, իր ողբերգական վախճանը մեծ հարցադրանին սպառնչ պատասխան մը կուտայ: Այդ ծածուկ, դադանի տկարութիւնը իր սրտին դարկերը խափանող շնչահեղձութենէն կուզար: Անողոք ցաւ մը որ «ընտանեկան — ժառանգական» է կ'ըսէր, այս տղան կը տառապեցնէր:

Կանխահաս մահուան դադափարը անոր մէջ չատոնց լայնանխտ նստած էր: Անոր սիրած, փայփայած մահերէն ամէնէն ազնուականը սպաննուելին էր, չսպաննուելու, կոուի մէջ չմեռնելու պարադոքսին՝ անձնասպանութիւնը լաւագոյն վախճանն էր:

Ըմբոստ, խռովայոյզ, ներքին բաղձատեսակ անձնութիւններով ապրեցաւ: Ընկերներէն չսիրուելը, ընկերները չսիրելը, անոնցմէն չհասկցուելը, անոնց բացատրութիւն տալը կամ անոնցմէ բացատրութիւն պահանջելը՝ նուաստութիւն համարելով, բացատրութիւն տալու եւ պահանջելու, թողութիւն տալու եւ թողութիւն խնդրելու արի, ազնուական ձեւը անձնասպանութիւնն է: Մինչեւ մեր խղումը շատ խօսած ենք այս հարցերու մասին:

Այդ երազն ալ իրեն մէջ երազ մնաց, ուրիշ շատ մը երազներու պէս: Երա՞զ մնաց:

Բայց, վախճանը որ ունեցաւ, հեռու չէ իրական անձնասպանութենէ: 39 տարիները ի՞նչ են որ, նոյնխօսաւ անցաւոր, ակնթարթային մարդկային կեանքին մէջ: Այն անխնամութիւնը որ տուաւ ինքն իրեն՝ դինք սպառող ցաւին դարձան մը չփնտռելով, միթէ՞ անձնասպանութիւն մը չէ: Հղարք ու տքտուժ որսնում մը, ա-

ռանց թատերականութեան անցաւորէն յաւիտենականը անցնելու:

Եւ հաւանաբար՝ իրեն համար բացարձակ աշդ շրջանը լիովին օգտագործեց պեղելու համար իր ներքին հոսքիւնը: Անկից կորզելու մարդարիտներ, եւ զանոնք ձգելու իրեն շիրմին վրայ մեր անտարբերութեան ծաղիկներէն աւելի:

* * *

Իբրեւ հանրային, քաղաքական դործիչ, իրեն սեւեռակէտը զարձաւ ընկերվարական ասպարէզը: Ինկաւ Կ - Մարքսին վրայ: Գիտական ընկերվարութիւնը սերտեց: Նորադպին քրիթիքներուն, վերլուծումներուն հետեւեցաւ: Ֆրանսական ընկերվարական շարժումին խորագէտ կապուեցաւ: Այդ հոսանքի երիտասարդ, մանկունակ բոլոր հրատարակութիւնները կարդաց:

«Երիտասարդ դաշնակցական»ը իր գերազոյն մըտահոգութիւնը եղաւ: Դաշնակցութիւնը քաղքենիական ճամբան բռնած էր: Գէշ օրինակը վերէն կուգար: Հանդստաւէտութիւնը, confortը կը փնտռէր Ֆէաայլութեանէն Բիւրօ հասած ընկերը: Տաք յարկաբաժին, տաք ջուր, պաղ ջուր: Վաղդէն չէր հանդուրժեր այս լիւքսին: «Շարքային ընկերները (Փարիզ) գէշ օրինակ կ'առնէին», «զխտած էք որ մեր ընկերները վարսերնին օծանելիքներով փայլեցուցած, լաւ հագուած, պարասրահները կ'երթան»: Ի՞նչ դայթակցութիւն: Ի տես այս դատիթախին, Վաղդէնին հողին կ'ըմբոստանար: Այստեղ Վաղդէնին ներքին յուզումը, լմբոստութիւնը, ըստ իս, ենթադրաւորապէս բան մը ունէր: Անշուշտ դաշնակցական Ֆէաայլի, հալուկի տիպարը Փարիզի ճնշումին չէր դիմանար: Բայց՝ Վաղդէն կը դիմանար,

որովհետեւ թշուառութիւնը, որուն հետ եղբայր ու քոյր եղած էր, բռնի ապահովադրութիւն մըն էր չաղքենիացման աւերիչ վտանգին դէմ, լաւ հաղուիլ — կապուելու դէմ, տաք յարկաբաժնի կամ confort ի դէմ :

Երիտասարդ դաշնակցականը երիտասարդ ընկերավարականն է : Հայկական հարցը միջազգային խնդիր մըն է, առանձին, կողմնակի լուծում հունի : Աշխատաւոր մարդկութեան ընդհանուր յաղթանակի բնական արդիւնքներէն մէկը պիտի ըլլայ անոր լուծումը :

Վաղդէն նաեւ բռնապաշտ մըն էր : Յաճախ իրեն մէջ յեղափոխականը կ'արտայայտուէր իբրեւ պողոթկումը քանդիչ ուժին : Փլանիստ մը չէր : Կամ մէկ ու միատեքսակ փլան մը ունէր, էականը քանդելն է : Գանդումի ձեռնարկին մէջ ընդհանուր ու ժամանակաւոր դաշնակցումները անհրաժեշտ են յեղափոխիչ բոլոր ուժերուն միջեւ : Գրոհի ժամանակ պէտք չէ խախտել հաւասարակշռութիւնը. ո'չ ձեռնադահութիւն, եւ ոչ ալ բացակայութիւն : Մանաւանդ կռիւի ժամուն պէտք չէ հարցումներ ընել, պէտք չէ հետաքրքիր ըլլալ իմանալու թէ ինչ պիտի տրուի կամ շինուի քանդուածին տեղը : Այդ հարցումը կը թուլցնէ թափը, կասկածահար կ'ընէ մարդիկը եւ կը քանդէ յեղափոխիչ ուժերուն դաշնակցումները :

Պիտի ըսէի՝ Վաղդէն ժխտական ահարկու ուժ մըն էր : Գանդիչ յորձանք մը : Գրեթէ մանուկ՝ անիկա թէքիր-Տաղէն Հալէպ ամբողջ Փոքր Ասիան կտրեց երկայնքով : Ամէն քայլափոխին աւերում, դիակ եւ դուլում տեսաւ : Աշխարհ հուրի, ծուխի մէջ : Փոքր ժողովուրդ մը կը կոտորուի, ո'չ ղէնքերը, ո'չ օրհասի կանչերը ար-

ձաղանդ չունէին: Տիրողը քանդիչ փոթորիկն էր: Անոնց կրօնները կենդանի էր իր մէջ երբ տակաւին Հալէպ էր եւ բոկոսն լաճ մըն էր, ջրկիր կամ բռնակիր մը ի խնդիր կտոր մը հացի: Զինադադարը: Հալէպէն Պոլիս վերադարձը: Պոլսէն Արմաշ՝ որը բայց ուսման ծարաւ: Արմաշէն հրաւառ երազներով թռիչքը Հայաստան: Փոթորկոտ Սեւ Ծովէն անդին իրապէս նոր երկիր մը: Արմաշը հաղիւ փեթակ մը դարձած՝ ինքնասպանութեան որոշումը կուտայ ազատազրուած Հայրենիքին մէջ յարութիւն առնելու հաստատ որոշումով: Խելայեղ յոյսերով մուտքն ի Հայաստան: Աղատ Հայաստան, դարերու խաւարէն արձանացող լուսաչող իրականութիւնը: Այլ ո՛չ աքսոր, ո՛չ բռնութիւն: Այլ ո՛չ մէկ օտար, օտարոտի իշխանութիւն: Հայր իր երկրին մէջ սլոտի ապրի համաձայն իր օրէնքներուն, իր բարքերէն ու մաշկոյթէն թելադրուած:

Այն յոյսերը, այս հեռանկարը ներքին փարթամ «դաշտանկարի» մը կառոյցքին վրան տենդահար կը սպաննէր բոլոր պատանիները: Այս յոյսերով Հայաստան մտած, հանդիստ, անխռով ուսմունքի երազին մէջ մղձաւանջէ արթնցողի մը հոգեմիճակը: Փլուզում, քանդում, եղբայրասպան կոխ, պոլլեւիկութիւն: Տակնուլքայութիւն: Արմաշականները հոգեցնցումի մը ենթարկուեցան: Վաղդէն, ամէնէն զղայուն հոգին, այդ ցնցումը կրեց ուրիշներէն տարբեր ձեւով: Իր հոգւոյն ընկալուչը լուսանկարչական ապակիի մէջ իւրացուց այդ պատկերը: Վաչկատուն հոգի մը եղաւ:

Ազատատենչ, տառապած հոգի մը խռովայոյզ, տենդոտ ու ցնցող թափառյաժովմներով առանց տե-

ւական կայքի, անհանդիստ, կասկածոտ, անապահով: Գիշերը քուն կը մտնէր առտուն ըլլալիք չարիքի մը, քանդումի մը տարակոյսով: Նաեւ բնախօսականը՝ երբ երկու յարկ բարձրանար՝ լանջին տակը շունչը կը դաւաճանէր: Եղաւ տիպարը մեր անհանդիստ, յուզումնալի կեանքին: Զկրցաւ կառչած մնալ որոշ բանի մը, իր հողւոյն հողովոյթը մեծ էր, յառաջատուական: Անոր մէջ անխախտ մնաց սակայն բռնապաշտը: Ահարկու զօրութիւնով ուժ մը՝ որ երբեմն դուրս կուգար իր ամբարտաւանները քանդելով. այդ վայրկեանին ամէն մարդ Վաղդէնէն կը վախնար: Եւ այդ պահուն եթէ ներքին հակազդեցութիւնով մը կամ դուրսէն ֆոնէնէ չըլլար, անխուսափելի էր նոյնիսկ արիւնը:

Զգայուն տղայ՝ դպրոցական աշակերտ տակաւին, հաւաքական կարգապահութեան օրէնքին հպատակ Հայաստանի մէջ, զլխէն անցած էր երեք յեղափոխութիւն: Պոլշեւիկեանը, Փետրուար 18ի հակապոլշեւիկեան ադալին յեղափոխութիւնը եւ վերջը՝ կրկին պոլշեւիկեանը:

Լոյս քաղաքին մէջ այս pacifiste քամէնէն կատաղի պաշտպանն էր քաղաքացիական կռուին:

Երբե՛ք բնաշրջական, մի՛շտ յեղափոխական, պրդտոր ալիք մը, հեռաւոր բնադաւառէ մը փրթած կայծակ՝ կը հրահրէր կռիւը ազդամիջեան, ներկուսակցական: Կ'որոշէր այն մարդիկը որ ծեծի աբժանի են: Անըմբռնելի պաշտամունքն ունէր ապտակին: Թէեւ չեմ ճանչնար ուրիշ մը որ աւելի ապտակուած ըլլայ քան ինքը:

Հաստատ համոզմունքն ունիմ որ Մարտիլայիէն յե-

տոյ Պրիւքսէլի ընկերվարական Համագումարը Վազգէ-
նի հոգին նորէն փոխեց: Պրիւքսէլն վերադարձին հա-
ւատաւոր յօդուածներ հրատարակեց Յառաջին մէջ,
բայց փրթած բան մը կար: Երկար է բացատրել զայն:
Ըսեմ միայն արդիւնքը: 1930-ին Կոբնոպլի մէջ աջն-
բուն հետ դաշինքի մը մէջ մտաւ յանո՛ւն Հայոց Ժողո-
վուրդին: Այլ ընկերվարական յօդուածներ չզրեց: Ան-
շուշտ որոշ տեսն մը:

* * *

Վազգէն ուժգին, յարաճուն, մակընթաց լեզու մը
ունէր: Բարձր, թեւաւոր, սլացիկ ոճ մը՝ հակառակ
յորդութեան ժուժկալ խորութիւնով: Արեւմտահայ
բարբառը լաւագոյն դործածող մը: Արեւմտահայերէնի
մաքրութեան, զտութեան ջերմ պաշտպան մը: Հետզհե-
տէ sectariste մը:

Արեւմտահայերէնը՝ իրմով, հրապարակադրո-
թեան մարդին վրայ հասաւ արութեան, մարտունակու-
թեան ու տիկնամիզմի բարձրագոյն դեղեցկութեան մը:

* * *

Մեր յարաբերութիւնները, սիրելի Վազգէն, տաք
ու պաղ շատ տեսան: Ըստ քու բացատրութեանդ, մեր
հոգիներուն մէջ «բաղմաթիւ հանդիսութիւններ կա-
յին»: Անոնք բաւական չեղան մեզ միացած պահելու:
Կոխով բաժնուեցանք, եւ առանց իրարու թողութիւն
տալու, աչքերդ փակեցիր...: Ես իմ կողմէս թողու-

Թիւն կուտամ քեզի, հողը թեթեւ թող գայ վրադ, ու մազթենք որ այն քսանեակ հատորները որ ձգած ես, որ մը հասոյթ մը գոյացնեն եւ երբ ընկերներդ վերադառնան հայրենիք, քեզ չձգեն այստեղ ժինակ, տըրտում ու խռով: Այլ հայրենի հողին յանձնեն քեզ: Անոր արժանի ես ոչ միայն իբրեւ ուժդին տաղանդ մը, այլ նաեւ իբրեւ որբ մը...:

ՄԵՍՐՈՊ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

ԻՆՉՊԵՍ ՈՐ ԷՐ

Առաքինութիւնները, անկասկած, կը բարձրացնեն անհատին արժէքը եւ ատով, կ'անդրադառնան անոր հանրային դործին ու դործունէութեան վրայ: Թերութիւնները, քանի դայթակղօրէն չեն դլեր ընթացիկ բարոյականի սահմանները կամ չեն կոտրեր անհատին բարոյական չափանիշը, կը նպաստեն ըմբռնելու հեղինակը, որքան ալ օտար մակերեսային աղղեցութիւններու հմայքին կամ ճնշումին տակ, ան ճշնամբ ըլլայ տարրեր լոյսի տակ ցուցադրել իր էութիւնն ու երկունքին պըտուղը:

Ու մէկու մասին որ ծնած էր միայն ու միայն դրելու համար, ինչպէս էր Վաղդէնը, բայց հայ կեանքին ու պոռթկուն հոգիի մը պարտադրութիւններով ուղեց ուրիշ բաներ ալ ըլլալ եւ ատով՝ շեղեցաւ ու տուժեց, կարեւորը նախ հասկցուիլն է իր դործին մէջ, իրօք եւ ճշդիւ զնահատուելու համար:

Մեռեալին մէջ բարեմասնութիւններ լոկ տեսնել՝ երկիւղած ըմբռնումի աւանդական տուրք է: Բայց թերութիւնները մատնանշել սրբապղծութիւն չէ: Մարդը ատոնց համադրութիւնն է ու թերեւս, կան որոնց արժէքը վերջիններուն մէջ է:

Անոնք որ Վաղդէնը ճանչցած են իր մանկութեան մէջ մինչեւ չափահասութիւն, միջավայրը ուր ծծած է

իր առաջին ազդեցութիւնները, կրցած են հետեւիլ իր մարմնական, բարոյական եւ իմացական դարգացման ճիգերուն եւ ուսումնարուն... , պիտի հաւաստեն թէ ան ծնած էր դառնալու համար հակասութեան մարդը:

Ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ: Ներքին հակասադրի մը դէմ մաքառելու եւ անոր յաղթելու կամքը կը պակսէր իրեն: Այս վերլուծող միտքը որ գիտէր պրպտել իր եսին ծալքերը եւ անկեղծութեան, աւելի ճիշդը՝ մըտերմիկ խոստովանութեանց կարօտի ցանցառ պահերուն մէջ, մատը դնել իր թաքուն վէրքերուն վրայ, չէր կրնար բաղմազուրկ կեանքի մը արահետներուն մէջ, ինքնասրբադրութեան պերճանքը չնորհել ինքզինքին:

Պիտի բսեն նաեւ թէ, ատանց ատոր — այդ հիմնական թերութեան — Վաղդէնը պիտի ըլլար շատերէն մէկը՝ անյայտ, անանուն, աննշմար իբր մարդ, տափակ քաղքենի մը, — իբր դործիչ՝ հայ կեանքի մէջ վխտացող ուտիճներէն մէկը, — իբր դրոզ՝ անհոգի, անարուեստ, բաղմազիր մեքենայ մը:

Հակասական իր հոգին, — ըմբռնեցէք հին (պատանեկան) ու նոր (երիտասարդական) ազդեցութիւններու եւ ըմբռնումներու միջեւ անդուլ մաքառող իր միտքը — զինքը բարձրացուց: Մանկութեան անառակ, կռուադան ու ծաղրածու Օննիկին մէջ կերտեց եւ հասցուց չափահասութեան պայքարող ու անհանդարտ Վաղդէնը, միշտ պրպտող ու միշտ դժգոհ ինքզինքէն եւ բոլորէն:

* * *

Ան գիտէր թէ ինքը կանխահաս մահուան դատապարտուած է: Բայց սրտէն կը վախնար, ինչպէս,

տասնեակ մը տարիներ առաջ, բժիշկ մը ազդարարած էր իրեն: Մտքէն չէր անցներ թոքերէն դարնուիլ, թէեւ մանկութեան դէշ դարմանուած հիւանդութեան մը հետեւանքները զինքը կը տրամադրէին ասոր:

Վաղգէնին հոգին առեղծուած մնաց չատերուն, նոյնիսկ անոնց, որոնց հետ, ամենօրեայ յարաբերութիւն կրնար ունենալ: Ատկից՝ բազմաթիւ չափեր ու կշիռներ անոր անձին ու դործունէութեան մասին:

Ոմանց համար պարզապէս վիճասէր մը, ան մնաց յաւիտենական ըմբոստը ինքզինքին եւ ուրիշներուն հանդէպ: Ատկից՝ ամէն առթիւ եւ ամէն նիւթի շուրջ յամառօրէն հակաճառելու մղում մը, որ յաճախ զինքը կը դարձնէր վտանգաւոր անծանօթ մը... իր ամէնէն մտերիմ դործակիցներուն իսկ առջեւ եւ իր տեսակէտը պարտադրելու կամք մը՝ մերթ անտանելի ըլլալու աստիճան:

Իայց, այս տղան, երբ հարկը պահանջէր, դիտէր դարմանալի կերպով լռել ալ, մեկուսանալ դռնողութեամբ մը, որ նոյնպէս՝ չատերուն կը մնար անհասկնալի:

Ուրիշներուն կարծիքով «բռնուելիք տեղ» չունէր: Պարզապէս, «դործիք» դառնալ չէր ուզեր...: Անկախ նկարագրի տէր, կը խուսափէր ամէն ազդեցութենէ, ամեն թեւադրութենէ եւ դադտնի մտադրութենէ, որոնք կը ձգտէին չահածել իր պայքարող երիտասարդի կորովն ու հմայքը՝ յօգուտ խմբակցական կամ անձնական սաղրանքներու:

Վաղգէնը, ինչպէս նաեւ իր սերնդակից զբողներու մէկ քանին հասկնալու համար, պէտք չէ մոռնալ 1914 -

18ի հայկական մղձաւանջը: Ընդհակառակն, անհրաժեշտ իսկ է բաղդատական տախտակի մը վրայ չափել հարադատ միջավայրը (1914էն առաջ) ուր ծնան եւ իրենց առաջին ազդեցութիւնները ծծեցին եւ խորթ ու անբարոյ միջավայրերը ուր մեծցան եւ մարդացան 1915էն եւ 1919 - 20էն յետոյ:

— Ծննդավայր, Աջսորավայր, Գաղթավայր... Երեք անջատ, հակադիր աշխարհներ, երեք իրերամերժ ազդեցութիւններ, երեք անդամ կեանքի փոթորկալի փոփոխութիւն:

Ուրիշներ կրնային խենթենալ: Վաղդէններու սերունդը փորձեց վերակենդանանալ:

Վաղդէն եղաւ այդ սերունդին հարադատ տիպարը իր առաւելութիւններով եւ թերութիւններով եւ հաւատացած եմ որ անոր վերլուծական կենսագրութիւնը կրնայ ըլլալ «Ապրիլեան» կոչուած սերունդին իրական վիպագրութիւնը: Բայց չկրցաւ ըլլալ անոր զբաղան կամ քաղաքական ներկայացուցիչն ու առաջնորդը, ինչպէս կը յաւակնէր պահ մը:

Իբր զրոզ՝ եթէ ուղած ըլլար իր իմացական ուժը պեղել ու պարփակել լսկ արուեստի մարդին մէջ, պիտի կրնար ըլլալ «տիրապետող դէմք» մը: Բայց դառնալու համար «վարպետ»ը զոր կ'երազէր, իրեն կը պակէէր կանոնաւոր ու լայն ուսումի բարիքին հետ, ներշնչման այլազանութիւնն ու խորութիւնը:

Դպրոցական դաստիարակութեան արդիական եղանակը իր ծրագրով ունի անշուշտ իր թերի կողմերը: Բայց անոր է՛ն զնահատելի առաւելութիւնն է վարժութիւնը, ախինքն, իմացական յատկութիւններու համալսութիւնն ու հաւասարակշիռ դարգացումը:

Վաղդէն ո՛չ վարպետ ունեցաւ, ո՛չ ալ վարժապետ: Այլ եղաւ իր սեփական ջանքին, իր բնածին ընդունակութիւններուն, զիտակից ու արդիւնաբեր յամառութեան մարդը, պարզ՝ ինքնիրեն հասաւ զրեթէ, առանց առաջնորդի: Ատկից, բարերախտաբար մակերեսային ու վաղանցուկ, այլազան ու իրերամերժ արդեցութիւնները զոր կրեց Բրուսդէն մինչեւ ժիտ, բոլորը ժխտելով յաջորդաբար եւ որոնց հետքերը կը նշմարուին տեղ տեղ իր դործին մէջ: Ատկից նաեւ՝ հօր էջերու կողքին՝ ծաղկաւէտ... տափաւութիւններ, որոհուածներ:

Վերջապէս, նախնական անկատար կրթութենէ մը մինչեւ Սորպոնի ազատ դատընթացքը կայ խոր անդունդ մը որ չէր կրնար լեցուիլ հապճեպ եւ անկապ ընթերցումներով, որքան ալ առատ ու բազմակողմանի ըլլան: Ընդհակառակն, ծանօթութեան ամէն մէկ հորիզոն որ նոր կը բացուի նորադարձ ու անյապ իմացականութեան առջեւ, աւելի զգալի կը դարձնէ անոր ճեղքերն ու ցցուածքը:

Իբր քաղաքական մարդ, ներկայացնելու եւ առաջնորդելու համար սերունդը եւ որուն կը ղերադրէր պատմական առաքելութիւն մը, Վաղդէն իր հողին միայն ունէր տաք, պոռթկուն, կրքոտ, զգայուն: Եւ այդ արդէն բաւական չէր: Աւելի ճիշդը՝ այդ արդէն կը բաւէր զինքը ձախողութեան դատապարտելու, եթէ իրօք կը յաւակնէր «դէմք» մը կամ «առաջնորդ» մը դառնալ, առանց հաշուելու արտաքին կարգ մը խափանարար արգելքներ՝ ամէն արժէքի եւ արժանիքի հանդէպ որ կը յայտնուին մեր մէջ...

Զէր կրնար ըլլալ, որովհետեւ նախ, քաղաքական

«միտք» մը չէր: Իր բոլոր ընդունակութիւնները ինքն իսկ մարդած էր դրականութեան լայնածիր անդունդին մէջ՝ որքան որ կրցած էր: Բայց ան հայ ընկերայիւ քաղաքական խառնարանը նետուած էր, իր ղեղուն հոգիին մղումովը, անոր բերելու համար կարգ մը նորադոյն դէպքերու հապճեպ թելադրութեան, արագ դատողութիւններու եւ հարեւանցի ուսումնասիրութիւններու բաժինին հետ, հայ թէ օտար անհատական ազդեցութիւններու թէ՛ չարիքը եւ թէ բարիքը... եւ ո՛չ թէ հայ հին ու նոր պատմութեան, հայ ներկայ պայմաններու մանրակրկիտ քննութեան իբր կղրակացութիւն՝ յստակ բանաձեւումներ:

Հայ դատը, աւելի ճիշդը՝ թրքահայ գաղթական բեկորներու քաղաքական եւ ընկերային ազատազրութիւնը՝ «ամօխտեղիօրէն դաժան, դժուար, ողբերգական զործ մըն» էր եւ մնաց իրեն համար: Բայց այսքան միայն: Քաղաքական միտք մը պիտի քրտնէր անոր լուծման լաւադոյն կարելիութիւններուն փնտռութեամբ, երբ մանաւանդ, ծանօթ ճամբաները իր մէջ սերմաներ էին լոկ հիասթափում եւ դժգոհութիւն:

Վաղդէն սուր ու սրտակէզ սրտով պատճառարանեց այդ հիասթափումը եւ փաստեց դժգոհութիւնը: Զկըրցաւ անդին անցնիլ: Որովհետեւ, առաջինը ժխտական դործ էր, մէ՞ծ՝ ուր կը դերազանցէր: Երկրորդը՝ դրական դործ, որ կը պահանջէր անմիջեւ յստակութիւն, պատասխանատուութեան յանդգնութիւն, որոնց հետեւանքներուն առջեւ միշտ վարանոտ մնաց մտքով եւ ընթացքով:

Քաղաքական դրականութիւնը դոր Վաղդէն կը ձգէ

հայ կեանքի պահանջներուն շուրջ, կա՛մ կը բխի կուսակցութեան մը տուեալներէն եւ ուրեմն, անձնական ոչ մէկ արժէք կը բովանդակէ եւ կամ փորձ մըն է հարցադրութեան եղանակով վարպետ պեղումի, որուն կը բացակայի վերջին խօսքը...

Քաղքենի ծագումով ու հակումով այս տղան որ դրկանքի եւ դառնութեան կեանքի մը մէջ — երբ սխտի կրնար քիչ մը քծինքով՝ իրեն համար ստեղծել տալ ... նիւթահան ապահովութեան համեստ դիրք մը՝ ինչպէս բազմաթիւ անտաղանդ մանկլաւիճներ ըրին — եղաւ ընկերավարութեան անխախտ հետեւորդ մը, այլ մընաց համոզուած ազգայնական մը, բառին ամէնէն մաքուր ու լաշն առումով:

Ուրիշ խօսքով՝ քաղաքական պատասխանատուութիւններ ճշդելու մոլի, դիտակցօրէն կը խուսափէր պատասխանատուութենէ, նոյնիսկ հոն ուր առնուած քայլերու իրր անխուսափելի հետեւանք՝ ինքզինքը կը դտնէր անձնական վերջին յանձնառութեան փակատազրակամ պարտքին տակ:

Եւ այս պարադոքս եւս, քիչ չէր նպաստեր զինքը մերթ առանելու հակասութիւններու բեմին վրայ...

* * *

Էջ մըն ալ յուշագրէս (6 Յունիս 1941). — ... Հակասութիւն ծնած էր: Այդպէս ալ մեռաւ: Ապրեցաւ այնպէս ինչպէս պիտի ուզէր մեռնիլ՝ աղքատ, անչուք: Բայց թաղուեցաւ այնպէս, ինչպէս պիտի սիրէր սպրիլ փառքով ու շուքով, խնկարկութեամբ, ճոխութեան մէջ:

Զախողած երազներու կեանք մը: Անընդհատ սլայ-

քարեցաւ իր բախտին ու ներքին ճակատադրին դձմ։ Անընդհատ պայքար ստեղծեց իր անձին շուրջ եւ ամէն ուր որ մտաւ, հակառակ իր կամքին ու փափաքին յաճախ։ Պայքարը, ընդդիմախօսութիւնը իր մէջն էին, իր հետ ծնած, իր հետ մեծցած, դէշ ծնած՝ տարէց ու հիւանդկախ հօր մը այս սերունդը, ու դէշ մեծցած՝ հայկական զարհուրելի կեանքին այս դաւակը։

* * *

Խեղճ Վաղդէն։ Կը սիրէր ծաղիկները։ Բայց դեզեցիկ փնջակ մը դրամով կ'սոնուի եւ կը դոհանար հանրային պարտէզներէ փրցուած մէկ քանի թերթիկներով...։ Մահը ուզեց որ դադաղդ անհետանայ տուղ ծաղիկապսակներու ծանրութեան տակ։ Այդ օր միայն կշտացար ծաղիկներէն։

Կը սիրէր ժողովուրդը, միամիտ ու մտերմիկ հոգիները։ Ոչ ոք կար անոնցմէ... Ընդհակառակն, հոն էին բոլոր անոնք որոնցմէ շատերը ատած էր կրքով, որոնցմէ շատերուն դէմ մաքառած էր կատաղութեամբ։

Ու կարծես, մահն անդամ ուզեց հեղնական վերջին հերքումով մը փշրել իր այնքան սիրելի հակումները, ճաշակները, նախընտրութիւնները եւ մինչեւ իսկ ատելութիւնները...։

ՄԿՐՏԻՉ ԵՐԻՅԱՆՅ

Վ Ա Ձ Գ Է Ն Ը

Ո՞վ կրցաւ խորապէս ճանչնալ Վաղղէներ, ճանչնալ անոր նկարագիրը, անոր սրտի ու մտքի կարողութիւնները, խառնուածքն ու մտայնութիւնը, ու ճշդիւ տեղաւորել զայն մեր գրականութեան ու հանրային կեանքին մէջ:

Դժբախտաբար, մէկ քանիներ միայն, այն ալ ոչ կատարելապէս: Իր վերջին տարիներու ընկերները, մտերիմները միայն կրցան զայն բաւարար չափով ճանչնալ ու գնահատել: Վերջին տարիներ ըսինք ու կը շեշտենք, որովհետեւ Վաղղէներ՝ իր նկարագրի ու խառնուածքի, ինչպէս նաեւ իր մտային ու հոգեկան կարողութեանց մարդերուն մէջ, անձանաչելի բլալու ատիճան փոփոխութիւն կրեց իր կեանքի վերջին տասնամեակին մէջ:

Այս տեսակէտէն երկու շրջանի կարելի է բաժնել անոր կեանքը: Առաջինը այն շրջանն է, ուր Վաղղէներ ամբողջովին նուիրուած էր հանրային կեանքի, ուր թափեց իր երիտասարդութեան ամբողջ աւելը մեծ խանդավառութեամբ ու անչափանդ յիշուով: Նրբ՝ իր գրական ու քաղաքական գրականութեամբ ողողեց հայ մամուլը, քիչ մը ամէն երկնքի տակ: Շրջան մը՝ ուր ինքզինքը բազմապատկած, ամբողջովին եռանդ ու կորով կտրած, շունչ ու մեկան սպասեց: Պայքարեցաւ բազմաթիւ ճակատներու միայ, կատաղօրէն եւ կրքով:

Ոչ թէ ստոյգ յաղթանակի շխտահութիւնն էր որ իր նկատմանը կը սրէր, այլ իր պայքարին արդար հիմը:

Երկրորդ շրջանը կը սկսի, երբ մեկուսացած հանրային դորժօն կեանքէ, քաշուեցաւ դաւառը: Այս միջոցին էր որ արմատապէս փոխուեցաւ ան, հասունցած մտքով ու փորձառութեամբ: Խորասուղուեցաւ իր ներաշարժին մէջ, իր անցեալ տարիներու կեանքի դէպքերը լուռ բայց խորունկ քննութեան ենթարկեց, կշռեց ու քննեց դէպքերն ու դէմքերը որոնք սեւէ կշիռ ունէին եւ դեր կատարած էին այդ տարիներու ընթացքին: Գաւառական իր այդ առանձնութեան մէջ, հեռու օրուան խաթամութէն, անկողմնակալ դատողութեան ենթարկեց թեր ու դէմ կարծիքները երէկուան յիշերուն ու պայքարներուն, որոնց գերակատարներէն էր նաեւ ինքը: Զկարմրեցաւ քնաւ իր անցեալ դորժունէութեան համար, չզղջաց իր թափած ջանքերուն համար, չուրացաւ երբեք իր երէկուան գաղափարներն ու հաւատամքը: Նոյն ուժղնութեամբ ու եռանդով կը պաշտպանէր դանոնք:

Ինչ որ փոխուած էր իր մէջ այս երկրորդ շրջանին, այդ՝ իր ընդհանուր նկարագիրն էր: Հասունցած էր, փորձառու մարդու մը ծանր լրջութիւնը ունէին իր կարծիքները, միշտ հաստատուն խարսխուած. թէեւ առաջուան նման կատաղօրէն կը պաշտպանէր իր տեսակէտները, բայց աւելի յարգանք ունէր իր ընդդիմախօսի կարծիքներուն հանդէպ: Իրերն ու մարդիկը կը դատէր շատ աւելի բարձրէն, հետեւաբար ներողամիտ ողիւթ մը կը մօտենար անոնց: Պէտք էր իրեն հետ ապրած ըլլալ այդ երկու շրջանին ալ, հասկնալու համար

տարբերութիւնը երկու Վաղղէններուն: Մինչ ասաջ, դատի մը կամ կարծիքի մը սրշտոյանութեան համար ամէն միջոց ներկիլ էր իրեն համար, յետոյ նոյնը չէր, զէնքերը զխտէր ընտրել: Ու նաեւ, որքան կատաղի էր իր պայքարը, նոյնքան ներողամիտ էր իր հակառակորդի սայթաքումներուն հանդէպ: Իր նախկին ընկերները բախտը չունեցան երկրորդ շրջանի Վաղղէնը ճանչնալու. պէտք էր տեսնել թէ որքան լրջութիւն, ծանրութիւն եւ հասունութիւն, ու մանաւանդ ներողամտութիւն կար իր դատողութեանց մէջ: Ինչ որ ասաջ չէր ներած իր կարգ մը նախկին ընկերներուն՝ իրենց սրխալներուն համար, վերջերը շատ աւելի ներողամիտ աչքով կը նայէր անոնց եւ կը ջանար բացատրել: Անոնց կողմէ իր անձին եղած նախատինքները բնաւ արդելք չէին եղած որ ան չեղէր անոնց իրական ուսէ մէկ արժէքը զնահատելու պահուն: Քինտինդրութիւն չունէր բնաւ երկրորդ շրջանին, բան մը որ յատուկ է մեր հայ մտաւորականներու շատերուն: Արեւելքի մնացորդն է զեռ մեր ուսերուն վրայ, զոր չենք կրցած թօթափել:

Մտքի ընդհանուր զարգացման տեսակէտով եւս, Վաղղէնը եւրոպական իմաստով իրական հայ մտաւորականն իսկ էր: Ոչ միայն իսր հմտութիւն ունէր օտար գրական, քաղաքական ու ընկերային շարժումներու մասին, այլ նաեւ օրը օրին կը հետեւէր անոնց: Այդ բոլորը քարացած չէին իրեն համար, ու անոնց ամենօրեայ փոփոխութիւնները անտես չէին անցներ իրմէ: Ասոյջ դատողութեան տէր ըլլալով, զխտէր նաեւ արագ վերլուծման ենթարկել ուսէ զէպք: Կրնար անջատել անցողականը մնայունէն, մասնաւորը ընդհանու-

րէն, և արդիւնքը պատճառէն, այնքան խորաթափանց էր իր դատողութիւնը:

Արդարութեան զաղափարը առանցքը կը կազմէր իր ընկերային ու քաղաքական հաւատամքին: Ան էր որ կ'առաջնորդէր իր բոլոր քայլերն ու խօսքերը: Ունէ անարդարութեան չէր կրնար հանդուրժել, փոթորիկի մը պէս կը պայթէր սեւէ անարդար արարքի մը առթիւ, ու կառապի էր իր պայքարը և անողոք, երբ արդարութեան պաշտպանութեան էր նուիրուած ան: Բարոյական արժէքները կը դնահատէր մեծապէս, և թէ նոյնիսկ իր զաղափարի հակառակորդին քով գտնէր զանոնք: Միշտ վեր մնաց պզտիկ նկատումներէ, զեանաքարչ հաշիւներէ, և շահու ամենաշնչին որոնումէ:

Քաջ և դաւ ու անկեղծ իր համոզումներու արտայայտութեան մէջ, պաշտպանեց զանոնք ու պայքարեցաւ բռնոն կերպով անոնց համար, անտեղիտալի էր իր կարծիքներուն մէջ և նշանալից մը չէր զոհեր անոնցմէ: Անոնց համար կրնար ու գիտէր զոհել ամէն ինչ, ամէն նկատում բարեկամութեան, շահու և աղաղայի: Անշահախնդրութեան տիպարն իսկ էր, փաստ՝ իր նիւթական կացութիւնը, որ կրնար զգալիօրէն բարւոքել ու բարեկեցիկ դիւրք մը ստեղծել իրեն, քիչ մը կոյր և քիչ մը խուլ ձեւանալով աջին ու ձախին վրիպումներուն հանդէպ: Ասիկա հետեւանքն էր նաեւ իր անկախութեան զգացումին, որ չէր ուղեր զոհել սեւէ զնով: Չափազանց անկեղծ էր իր արտայայտութեանց մէջ, չէր կրնար շողմեւ, իրեն անկարելի էր քծնիլ: Իր խօսքն ու մտածումները կեղծ պաճուճանքներով չէր ներկայացներ, հաճելի դարձնելու համար զանոնք, ճշմար-

տութիւնը մերկադարանոց կը ներկայացնէր, որքան ալ անհաճոյ թուէր ուրիշներու: Այնպէս որ, այս անկեղծութեան չափադանցութիւնը բրտութեան կը վերադարձին շատեր: Մինչդեռ, պէտք էր իրապէս ճանչնալ զայն, բսելու համար որ՝ որքան զղայուն հոգի մը ունէր: Կը սիրէր, անսահման սիրով, ծաղիկները, մանուկները եւ բովանդակ ընտթիւնը, ու այս ամէնէն աւելի ու անոնցմէ առաջ իր զժրախտ հայրենակիցները, որոնք սեփական երգի մը կարօտը կը քաշէին սփիւռքի մէջ: Կը տառապէր անոնց ցաւով ու ամենօրեայ հոգերով: Գիտէր թէ այդ մշտական տառապանքը ի վերջոյ պիտի մաշեցնէ անոնց հոգիները, անոնց կորովը, ու անճանաչելի եւ անանուն բաղմութիւն մը պիտի ընէ զանոնք, անդէմ, անհոգի ու նաեւ անարժէք: Այս էր սղատճառը որ զէպի հայրենիք վերադարձի մասին կը մտածէր ու կը յուսար, զաղութներու հայ բաղմութեանց համար, ու հոգ կը գտնէր միակ փրկութիւնը:

Վերադարձ զէպի՝ երկիր, հոն յուսաց գտնել նաեւ իր փրկութիւնը: Դէպի՝ երկիր, ուր վստահ էր թէ պիտի գտնէր իրական հայ մարդը, որ անաղարտ մնացած ըլլար հոգիով ու բարոյականով: Գաղութներուն վրայ լեւէ յոյս չունէր, այլատերած կը նկատէր զանոնք առաւել կամ նուազ չափով, իրենց հաւաքականութեան մէջ իսկ: Նիւթական գետնաքարշ շահը, հեռու ամէն որբութենէ, կը ղեկավարէ ամենուրեք հայ մարդուն իւրաքանչիւր քայլը եւ խօսքը: Ու ասիկա կը հաստատէր ամէն օր, մանաւանդ այս գաղութին մէջ: Ինքզինքը չէր կրնար զսպել նկարագրի այս աստիճան անկումի եւ բարոյականի այսքան քայքայումի առջեւ:

Համոզուած ընկերվարական մըն էր, եւ այդպէս ալ մնաց մինչեւ վերջը: Բայց չեղաւ բնաւ այն անուշ ջուրի ընկերվարականը, որ ուղէր իր այդ դաւանանքը դործիք ծառայեցնել: Հաւատացած էր որ ընկերային անարդարութեանց ջնջումին հետ բնականօրէն պիտի վերնային նաեւ քաղաքական անարդարութիւնները: Ծայրայեղ ձախակողմեան ընկերվարական մըն էր սկիզբը, կողմնակից վատթարագոյնի քաղաքականութեան, բայց տարիները եւ փորձառութիւնը փոխեցին իր այս կարծիքը եւ մեղմացուցին իր տեսակէտներու սրութիւնը:

Միւս կողմէ, առողջ ազգայնական մըն էր, հայ ժողովուրդին տալու համար քաղքելու եւ զարգանալու բոլոր նիւթական ու բարոյական կարելիութիւնները: Ու հաճելի էր տեսնել Վաղդէնին մօտ այն դեղեցիկ մօղայիքը, որ կաղծուած էր ընկերային ու ազգային դադափարներու ներդաշնակ աղուցումով: Անոր համար այս երկու դադափարները ոչ միայն զիրար չէին չէզոքացներ, այլ ընդհակառակը իրար կը լրացնէին:

Սիրելի՛ Վաղդէն, մինչեւ վերջին շունչդ անճանաչելի մնացիր Հատերուն համար, չբեւելու համար բոլորին: Անճանաչելի մնացիր, ուղելով ու բաղձալով այդպէս մնալ, որովհետեւ վերապահ էիր: Հողիդ փափ պահեցիր շատերէն: Քու երազներուդ եւ կարելիութիւններուդ խորքը ոչ ոքին առջեւ բացիր: Քու անձիդ, քու զգացումներուդ եւ մտածումներուդ մասին ունէ բացարութիւն տալէ խուսափեցար: Զուղեցիր բաց զիրք

մը բլլալ ուրիշներուն առջեւ: Հպարտ էիր քու անձովդ, քու հողիիդ ու մտքիդ հարստութիւններովը: Այնքան հպարտ՝ որ պէտք չէիր տեսներ անոնց մասին ուրիշ անարկութեան: Հողդ չեղաւ, երբ մարդիկը կարճատես եղան, ու չկրցան թափանցել քու ներաշխարհէդ ներս, հողդ չեղաւ, երբ անոնք այնքան անմիտ եղան, չհասկնալու ու չզննահատելու իրական արժանիքը: Հողդ չէր այս խորը, որովհետեւ ուղեցիր համեստ բլլալ եւ հրպարտ միանգամայն: Մտածումներդ երբեք փառքի ու դիրքի մութ նրբուղիները չփնտռեցին, ընդհակառակը, արհամարհեցիր զանոնք արիարար: Կեանքիդ մէջ չուղեցիր արժուկներով աջն ու ձախը հրմշտկել, ճամբայ մը բանալու համար քեզի: Ու ինչ որ եղար, կը պարտիս միայն քու աննկուն կամքիդ, ջանքերուդ եւ յարատեւութեանդ: Զպղտիկցար բնաւ մանր ու ճղճիմ հաշիւներով, ու մինչեւ վերջին վայրկեանդ հպարտ էիր ու խղճով ալ հանդարտ, որովհետեւ պարտական չմնացիր ոչ ոքի: Ընդհակառակը, կեանքը, մեր խեղճուկրակ հայ կեանքն է որ պարտական մնաց քեզի: Անտիպներուդ շարքը՝ դրաղարան մը զրեթէ, ժառանգ կը ձգես յաջորդ սերունդներուն, կը կտակես մեր վտիտ դրահանութեան: Այդ շարքը միայն պիտի բաւէր յարգանքի կոչելու բոլոր պղտիկ մարդիկը:

Գիտե՛մ, չա՛տ տառապեցար, մարմնով ու հոգիով մանաւանդ, քու ցաւերէդ աւելի ուրիշներուն ցաւերովը: Միշտ արհամարհեցիր քու սեփական անձդ, անոր ցաւերն ու հիւանդութիւնները, արհամարհեցիր մահն իսկ: Անհողութիւնը չէր որ քեզի կ'արդիւնէր հիւանդութեանդ դարմանումի մասին խորհելու, այլ արհամար-

հանքը: Ամբողջ մտածումդ բեւեռած էիր մեր ժողովուրդի ցաւերուն վրայ, անոր թշուառ կացութեան ու անստոյգ ապաղային: Ու այս համատարած թշուառութեան առջեւ, չափազանց քաղքենիական կը դռնէիր դրաղիւ իր անձին մանր ցաւերովը:

Հիւանդութեանդ վերջին օրերը չատ չէիր խօսեր, այլ աչքերդ հայելիի մը պէս կը ցոլացնէին այն դաւցումներն ու մտածումները որ քեզ կը չարչարէին այդ պահուն: Գիտե՛մ, սիրելի՛ Վաղդէն, դիտեմ որ այդ պահուն «մահուան ոտնաքայլ»ը կը լսէիր, ու կը զդայիր, կը սարսափէիր որ դուն պատրաստ չէիր: Առանց երկիր երթալու, օտար հողի վրայ պիտի աւանդէիր վերջին շունչդ, — ահա թէ ի՛նչ էր քու սարսափդ: Ու աչքերդ բաց դացիր...

Գիտե՛մ, կեանքին բնւր ծանր եկաւ ուսերուդ, եւ ունէ ջանք չթափեցիր բնաւ դայն թեթեւցնելու, այլ սակայն թեթեւօրէն ու անտրտունջ քալեցիր այն առապարէն, ուր հողին փակած չմնացին երբեք ոտքերդ ու նայուածքդ հեռաւոր հորիզոնները ընդրկեց միշտ:

Հողը թեթե՛ւ բլլայ քու վրադ ու յիշատակդ ալ ծանր ու երկարատեւ՝ հայ կեանքին մէջ:

ԼԵՒՈՆ ՄՕԶԵԱՆ

ՅԵՏ-ՄԱՀՈՒ ՆԱՄԱԿ

Սիրելի Վազգէն,

Յետ մահու նամակ մը քեզի: Ինչո՞ւ չէ եթէ խակապէս մարմնեղէն գոյութենէն առաջ ու վերջ կան Բարոյական պատճառներ որոնք՝ ծնած մեզմէ՝ զմեզ կ'ընեն այն՝ ինչ որ ենք: Բարոյական պատճառներ՝ որոնցմով ապրողը կը մերժի պահ մը մահուան, կը ծոխ ահար վրայ, որպէսզի մեռնողը յառնէ, պահ մը աւելի ապրի: Ապրելու եւ չապրելու դրութիւններ՝ որոնց իւրաքանչիւրը պայմանադրուած է միւսով, կ'ենթադրէ միւսը գիտակցութեան առջեւ եւ ուրեմն կը դառնայ անոր մէկ լրացուցիչ երեւոյթը: Կեանքը արժէք մը չէ ինքզինքին, եթէ գիտակցային վիճակ մը չըլլար զայն արժեցնող բազմաոտարար անոր վախճանին: Վախճանին մէջ՝ դուն: Ու եթէ կ'ապրիմ, կեանքիս այս ակնթարթը լեցուն է քեզմով որ չկաս: Կը բեղմնաւորուին մտածման շատ մը դաշտեր որոնք կրնային քանի քանի հեղ իրենց հունձքը տուած ըլլալ այն օրերէն ի վեր երբ՝ դեռ պատանի, գիրար ճանչցանք անսահման կենսունակութեամբ: Կեանքի բազմացած վիճակն է որ կ'ապրիմ յիշատակներու տողանցքով: Կը մօտենամ քեզի, կը ծռիմ վրադ, կ'ուզեմ որ յառնես, կ'ուզեմ որ ապրիս: Կ'ապրեցնես զիս դուն՝ որ չկաս: Դո՛ւն՝ որ տարած էիր տարբ մը ինձմէ: Գու ամբողջիդ մահը մահն էր նաեւ այդ տարբին դոր եւ էի քեզմով: Ու հիմայ քեզմով ես՝ իմ յիշատակիս առջեւ: Ծնորհակալ եմ քեզի:

* * *

Ձեմ ուզեր քեզ մեծցնել զգացումներու խոշորացոյ-

ցով: Չեմ կրնար նաեւ քեզ փոքրացնել առանց ինքդինքս խաբելու: Աշխատութեանդ դնահատութեան հոգը կը ձգեմ ուրիշներու: Քննադատներ չեն պակտիր: Արժէքովդ չեմ հետաքրքրուիր այս պահուն, զործերուդ առաւելութիւններն ու թերիները գտնելու համար: Ինչ որ զիս քեզի կը բերէ, կը լեցուի քեզմով, արժանիքն է ան կոչումի մը որով լեցուած ու խանդավառ ապրեցար, ինչպէս առաքեալ մը իր հաւատքով:

Չունէինք ընկերային նոյն ըմբռնումները, նոյն հաւումները որքան ալ որ հասակ առած ըլլայինք քաղաքական նոյն կաղմակերպութեան մէջ: Չէինք կրնար ուրեմն ունենալ զրական եւ արուեստի նոյն ըմբռնումները, քանի որ անոնք արտայայտութիւններն էին ընդհանուր եւ արուած դաւանանքներու, աշխարհահայեացքներու՝ որոնք նոյնը չէին մեր երկուքին միջեւ: Չունէինք նաեւ նոյն խառնուածքները: Բայց ասոնք պատճառներ չէին որ տարբերութեանց մէջ նմանութիւնը չը գտնուէր եւ տարակարծութեանց մէջ միութիւնն ու համաձայնութիւնը: Ըսել կ'ուզեմ «Միաւոր»ը մեր երկուքին մէջ կամ աւելի լայն կերպով՝ մեր ամենուս մէջ: Մեր ամենուս մէջ իշխող «Միաւոր»ը որ մեր իւրաքանչիւրին պիտի տար մտաւորականի մը դրոշմը: Բառին ամէնէն ճշգրիտ, ամէնէն մաքուր, ամէնէն ուղիղ իմաստով մտաւորական մըն էիր, անկախարար արժէքին մեծ կամ պզտիկ ըլլալէն: Մտաւորական մըն էիր, մեմտաւորական եղար ու ապրեցար իբր այդ: Իրապաշտ գեանի մը վրայ կեցած, իմ տեսած ձեւովս ուղեցի ամէնէն էականը՝ իրողութիւն մը հաստատել:

Անկից ի վեր մօտ քսան * * * տարիներ են անցեր : 17-18 տարեկան գեռ տղաք, դատ զատ միջավայրերու եւ պայմաններու ծնունդ, խանդավառ օրերու յոյսով եւ գեղեցիկ արեգակի մը ջերմոյթին սրտբանքով մեր դրական փորձերու նախօրեակին ճանչցանք զիրար քաղաքական կազմակերպութեան մը եւ դրական կիրականօրեայ հաւաքոյթներու մէջ :

Քսան տարի՛... Կեանք մը ամբողջ որ ինքզինքին երբեք չնմանեցաւ : Փոխուեցաւ ամէն ինչ : Կեանքը օտար մը դարձաւ ինքզինքին : Բայց ինչ որ ինքզինք չըհակասեց քսան տարիներու ժամանակին մէջ, ինչ որ միշտ ինքզինք յիշեց զինք բազմացնելով, միշտ նմանելով ինքզինքին եւ սակայն զինք զլէլ անցնելով, միշտ նոյնանալով անոր, միեւնոյն ատեն ձերբազատուելով անկէ, կոչումին այն զիտակցութիւնն էր որով ապրեցար եւ որով միայն ճանչցուեցար : Կոչումին գիտակցութիւնը մտաւորական մարդուն :

* * *

Քսան տարի վերջ... կանխահա մահը քեզ տարաւ : Դացիր : Զղադրեցար սակայն ըլլալէ մեր զիտակցութեան մէջ որ քուկդ էր նաեւ, զիտակցային նոյնութեամբ մենք՝ մենք ըլլալով :

Դացիր : Մաս մը նաեւ մեզմէ քեզի հետ : Քեզ թաղելով թաղեցինք նաեւ գեղեցիկ բան մը մեզմէ :

Գրեցի քեզի այս նամակը : Քեզմով՝ զրեցի նաեւ ինծի :

Որքա՛ն տխուր եմ քու մէջդ մահս յիշելով :

Սիրով

ԳՐԻԳՈՐ ԺԻԶՄԷՃԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿ

ՎԱԶԳԻՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻՆ

Բացակայիս առջեւ բա՛ց դռներն անխօս ներկայէն՝
 Զահանդական փախուստին մէջ իրենցմէ դուրս վարճող,
 Սա բացական մտաւոր անոնց մուտքէն անցնի թող
 Ու հեռանայ, հեռացման մէջ ներկայ մ'իբր ինքն իրեն:

Բացակայ մ'ես ո՛վ ներկայ՝ բացակայիս առջեւ դուն՝
 Որ կը փախչիս ինքն իրմէդ՝ ըզքեզ բանտել անցեալով.
 Մինչ ետեւէդ կը ձայնէ արիւնս հոլով առ հոլով,
 Ինձմէ ի քեզ անջրպետ մ'արեւելքով լեփ-լեցուն...

Բայց մի տանիր զիս քեզի, մենք ալ զիրար չենք տեսներ:
 Մենք իրարմով բայց մեզմէ բացակայ մը երկուքիս
 Համբաներէն կը հեքձի, մեզմով՝ մեզի դարձած Տէր...

Այնքան հեռու իրարմէ, պահու մը ծոցն ելած զահ՝
 Ահաւասիկ մենք՝ մեզմով զի Պարապին զինակից՝
 Բացակայիս մէջ փռուած բացական ես դո՛ւն ներկայ:

Գ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

(ՔԱՆԻ ՄԸ ԳԻՄԵՐ ՆԿԱՐԱԳՐԵՆ)

Իմ ճանչցած բոլոր մարդոց մէջէն, ամէնէն հետաքրքիր, բայց ամէնէն անհասկնալի տիպարը եղած է: Հետաքրքիր՝ իր բարոյական հասկացողութիւններով, մտաւորական արժանիքով, զործելու բարդ եղանակով եւ իր ինքնատուրութեամբ: Ինքն իր վրայ կձկըւած ու ձգտուած զսպանակ մըն էր, որուն ո՛չ ընդլայնումի սահմանները կարելի է կանխորոշել եւ ոչ ալ արձակած ուժին տարողութիւնը: Բարձրագոյն աստիճաններուն հասած էր իր մէջ կեանքի ուժը որ կ'արտայայտուէր բաղմազան կերպերով եւ սաստկութեամբ:

Անոր կեանքի բարեշրջման հետեւիլ, պատանութենէն մինչեւ չափահասութիւն, անհնարին է, առանց տեւականօրէն իրեն հետ ապրած ըլլալու: Քանի մը տարուան մտերմութիւնը անխուսափելիօրէն թերի եւ թերեւս նաեւ անձիշդ զատաստաններու միայն կրնայ մըղել:

Քիչ բան կը պատմէր իր կեանքէն եւ հաջուադէպօրէն կը խղէր վերադաճութիւնը իր հետ կապուած զէպքերուն շուրջ: Հանելուկ մը լուծած ըլլալու պայծառութիւնը ստացաւ միտքս օր մը, երբ խօսակցութեան մը ընթացքին, կարգ մը ակնարկութիւններէն դուշակեցի որ հպարտութիւն ու վառք կը զգար Շուշանեան ընտանիքին պատկանելուն: Պարզ էր որ ծնողքն

ու նախնիքները հասարակ մարդիկ չէին իրեն համար, այլ արժէքաւոր ու բարձր սերունդի մը ներկայացուցիչները: Այս հաստատումը եւ համոզումը շատ բան կը բացատրեն Շուշանեանի հպարտութեան խորքէն: Ժառանգականութեամբ ստացուած այս յատկանիշը աւելի շեշտուած կերպարանք կը ստանայ՝ երբ կեանքը սեփական արժանիքի ճշգրիտ դնահատման ալ կ'առաջնորդէ: Մարդիկ տեսականօրէն իրենց անհատականութիւնը որիչներու հետ բաղդատութեան կը դնեն, ու անխոստովանելիօրէն չըջապատին մէջ որոշ դիրքի մը վրայ կը դետեղեն զայն: Այդ դիրքին սահմանումը կը ճշդէ նաեւ հպարտութեան չափը մարդոց: Շուշանեանին համար՝ որ յաջողագոյն աշակերտներէն էր իր քաղաքի դպրոցին, որբանոցին եւ դիւղատնտեսական վարժարանին, այդ դիրքը բարձր միայն կրնար ըլլալ: Իրեն կը մնար միայն այդ բարձրութիւնը պահելու անհրաժեշտ ճիգին մէջ չթերանալ:

Այս ճիգին հետեւանքն էր անոր յամառ աշխատասիրութիւնը: Քիչեր կան իրեն չափ դիրք կարգացող եւ դրող: Բաղձակողմանի էր իր հմտութիւնը: Եւրոպական իմաստով մշակուած միտք մը, որուն տեսողութենէն չէր խուսափեր մտքի եւ արուեստի որ եւ է դործ: Կանոնաւորաբար կը հետեւէր հայ եւ միջազգային մըտաւորական ու հանրային կեանքին, խորացումի անսովոր կարողութիւն մը ցոյց տալով: Ընթերցումով բաւականացող չէր սակայն, — նման շատ մը մարդոց որոնք պաշար եւ հմտութիւն կը դիզեն զուտ մտքի դահացման համար, — այլեւ արտադրող մը: Իր անտիպ ձեռագիրներու ցուցակը եւ մինչեւ հիմա հրատարա-